

"כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו"

המסורת על מקום המקדש

מחקר וכתיבה
נעם שפירא

עריכה
יוסף פלאי

במסגרת המכון התורני שעל-יד ישיבת 'עוד יוסף חי'

יוצא לאור בשיתוף

אגודת 'אל הר המורי' - לדרישת הר הבית - לזכר עפרה פליקס הי"ד

מהדורה ראשונית מצומצמת – ראש-חודש מנחם-אב ה'תשס"ב
מהדורת תיקונים – מרחשון תשס"ג
מהדורה שלישית – אייר תשפ"א

©

להערות והצעות
נא להעביר ליוסי פלאי
יצהר ד.נ. לב השומרון מיקוד 44831
02.5515799

עימוד: ג. לוי
ylevi@ohrhamikdash.org

לשכנו תדרשו

"כי אם אל המקום אשר יבחר ה' אלהיכם מכל שבטיכם לשום את שמו שם לשכנו תדרשו ובאת שמה." (דברים יב, ה)

"כי אם אל המקום אשר יבחר ה' אלהיכם מכל שבטיכם" – [דרוש] על פי נביא. יכול תמתין עד שיאמר לך נביא? תלמוד לומר לשכנו תדרשו ובאת שמה – דרוש ומצוא ואחר כך יאמר לך נביא.

וכן אתה מוצא בדוד שנאמר "זכור ה' לדוד את כל ענותו אשר נשבע לה' נדר לאביר יעקב אם אבא באהל ביתי אם אתן שנת לעיני עד אמצא מקום לה' משכנות לאביר יעקב". מנין שלא עשה אלא על פי נביא? שנאמר "ויבוא גד אל דוד ביום ההוא ויאמר לו עלה הקם לה' מזבח בגורן ארונה היבوسی", ואומר "ויחל שלמה לבנות את בית ה' בירושלים בהר המוריה אשר נראה לדוד אביהו".

(ספרי שם)

בכל מקום קורא מקום המקדש המקום אשר יבחר ה', כי נתודע ע"י נביא שהוא מקום הנבחר, כמ"ש ויבא גד אל דוד וגו'. וכן אמר בהר המוריה אשר נראה לדוד אביהו. ובכל זאת מצאנו שדוד דרש אחרי המקום, כמ"ש עד אמצא מקום לה', ולא המתין עד שבא אליו נביא. ולמד ממה שכתוב לשכנו תדרשו, שהדרישה היא מה שחוקר בעצמו למצוא את הדבר. וזה שכתוב דרוש ומוצא, למד להם שלא יגלה סודו ע"י נביאיו להודיעם מקום הנבחר רק אם ישתדלו בזה וידרשו אחריו, ואז יערה עליהם רוח ממרומים אחרי ההכנה הראויה.

(מלבי"ם שם)

תוכן הענינים

3	לשכנו תדרשו.....
7	פתיחה.....
9	מבוא.....
15	פרק א' המסורת - תיאור כללי.....
21	פרק ב' מחורבן הבית ועד הכיבוש הערבי.....
21	א. עדויות המתייחסות לאבן השתיה.....
22	ב. רציפות הנוכחות היהודית בארץ ישראל וביהודה.....
24	ג. היהודים בירושלים בתקופת התנאים.....
32	ד. בתקופת האמוראים.....
37	ה. לאחר חתימת התלמוד.....
40	ו. בשלהי השלטון הביזנטי.....
43	פרק ג' עדויות מזמן התקופה הערבית והלאה.....
43	א. תאור כללי.....
45	ב. חשיפת אבן השתיה בזמן עומר - על פי היהודים.....
46	ג. עדויות יהודיות עתיקות.....
49	ד. חיזוק יסודות המסורת - המקורות המוסלמיים.....
51	ה. עדויות נוצריות למעורבות היהודים.....
54	ו. עדויות יהודיות לאורך התקופה, על זיהויה של אבן השתיה.....
67	ז. עדויות נוצריות על זיהוי אבן השתיה.....

71	סיכום.....
72	פרק ד' פוסקים.....
72	א. פוסקים שדנו בשאלת העליה להר הבית.....
74	ב. פוסקים נוספים שהתייחסו למיקום אבן השתיה.....
78	ג. פוסקים שדנו בחידוש עבודת הקורבנות.....
83	ד. פוסקים שהתייחסו לזיהוי בקשר להלכות אחרות.....
85	ה. המקובלים.....
91	פרק ה' כוחה של מסורת.....
99	פרק ו' (נספח) יהודים עולים להר הבית.....
99	א. בזמן התנאים והאמוראים.....
103	ב. בזמן הכיבוש הפרסי.....
103	ג. בתקופה הערבית הראשונה.....
108	ד. בזמן הכיבוש הצלבני.....
109	ה. לאחר כיבושי צלאח א-דין.....
112	ו. בתקופת השלטון העות'מאני.....
120	תאריכון לאירועים חשובים ועדויות על הר הבית מאז החורבן.....
123	סוף דבר.....

פתיחה

בע"ה ערב ראש חודש מנחם אב, ה'תשס"ב

חוברת זו הינה חלק אחד מתוך חיבור רחב יותר בנושא זיהוי מקום המקדש.

החשיבות של זיהוי מקום המקדש ברורה לכל, אך הנושא עדיין לא התברר כל צרכו בצורה השווה לכל נפש.

* * *

זיהוי מקום המקדש מתבסס בעיקרו על שני יסודות, אשר כל אחד מהם יכול לעמוד בזכות עצמו: המסורת והמחקר הטופוגרפי.

החוברת שלפניכם עוסקת במסורת על מקום המקדש – מסורת שעברה מדור לדור מאז החורבן, ואשר מצביעה על מקום המקדש ב"כיפת הסלע" של היום, ועל הסלע הנמצא שם כ"אבן השתיה".

במהלך הדברים יתברר כי גם מבחינה הלכתית ניתן להסתמך על מסורת זו, וכפי שהיה מקובל בכל הדורות כדבר פשוט.

* * *

ולעניין המחקר הטופוגרפי: המחקר החשוב ביותר שנעשה עד כה בנושא הוא ע"י הרב זלמן מנחם קורן שליט"א – בר-הסמכא הגדול בתחום – בספרו "חצרות בית ה'"¹ ובמקומות נוספים². הרב קורן הראה כי ההתאמה בין תיאור הר הבית והמקדש במקורות לבין פני ההר בפועל, מחייבת לקבל את זיהוי אבן-השתיה

¹ בתחילה נדפס בתוך ספר הזכרון "שם עולם", ישיבת ניר קרית ארבע, ואח"כ כספר נפרד.

² מאמרים נוספים מאת הרב קורן נדפסו בקבצי תחומין ג', אורייתא י', ו'מעלין בקודש' ד-ה. וכן נדברנו אתו רבות בעל-פה ודבריו היו לנו לעינים. וראה להלן בהערה שבסוף פרק ה.

וקדש הקדשים בכיפת הסלע. שכן בכל אפשרות אחרת נוצרים פערים בלתי הגיוניים בפני השטח.

למרות מה שנתפרסם כבר בנושא, נראה שעדיין יש צורך בהצגת הדברים מחדש בצורה ברורה, ועל כן החלנו לעסוק גם בתחום הזה. מכל מקום, בצוק העיתים טרם השלמנו את עבודתנו בתחום זה, ומשום כך בחרנו לפרסם בנפרד את המחקר על המסורת. אם יגמור ה' בעדנו, נמשיך ונברר את פרטי המחקר הטופוגרפי, והיה הבנין אחד.

* * *

עיקר העבודה שנעשתה בחוברת זו היא עבודת איסוף המקורות וסדורם. ודאי שקיימים עוד מקורות שלא מצאנום, וכל היודע על כל מקור נוסף היכול להוסיף לנושא – בבקשה יודיענו!

* * *

רוב רובה של עבודת המחקר והכתיבה נעשתה בידי נעם שפירא, והעריכה הסופית נעשתה ע"י יוסף פלאי, תחת ביקורתו של הרב יצחק שפירא.

ובכניסתנו נתפלל לה' שינחנו בדרך אמת ולא יארע דבר תקלה על ידינו.

נעם בן הרב שמואל דב שפירא

יוסף בן הרב ראובן מנחם פליקס

מבוא

פרק מבוא זה נועד לתת רקע כללי בלבד לנושא

תאור כללי של הר הבית והמקדש

נתאר את המקדש והר הבית באופן כללי ביותר, מבפנים כלפי חוץ. התאור מבוסס בעיקרו על מקורות חז"ל המתייחסים לבית השני, כדוגמת מסכת מידות.

• בלבו של ההר נמצא המקום הקדוש ביותר בבית המקדש, הוא קדש הקדשים – חדר באורך וברוחב עשרים אמה (גודל האמה הוא כחצי מטר לערך), אשר בתוכו, על גבי סלע המכונה "אבן השתיה", היה מונח בבית ראשון ארון-הקדש ובו לוחות-הברית [ובבית שני היה קדש הקדשים חדר ריק].

• המקום השני בקדושתו הוא ההיכל – הנקרא גם 'הקדש' – שהיה ממזרח לקדש הקדשים, ארכו ארבעים אמה ורחבו עשרים. בהיכל ניצבו שולחן-הפנים, המנורה ומזבח-הזהב (מזבח הקטורת).

המבנה הכללי הזה – של קדש הקדשים והקדש – עשוי באותה מתכונת כללית של המשכן שקדם למקדש.

מסביב להיכל ולקדש הקדשים היתה מערכת של תאים ומסיבות אשר הגדילו את היקפו החיצוני של הבניין.

ממזרח להיכל היה האולם, והוא כעין מבוא וכניסה אל ההיכל.

קדש הקדשים, ההיכל, התאים שסביבם והאולם – כל אלה יחד היוו מבנה אחד גדול, הוא מבנה המקדש, ה'בית', הנקרא גם בשם הכללי היכל [במשמעות

רחבה יותר מאשר ה'היכל' המתייחס ל'קודש' בלבד]. ארכו ורחבו המירביים היו מאה אמה, וכן גבהו המירבי היה מאה אמה.

• מבנה המקדש, ה'בית', נמצא בתוך העֶזְרָה, המהווה את "חצר המקדש". בעזרה נמצא המזבח – "מזבח העולה" (להבדיל מן המזבח הפנימי) – וסביבו התקיימו עבודות המקדש השונות. אורך העזרה ממזרח למערב 187 אמה, ורחבה מצפון לדרום 135 אמה.

ממזרח למזבח, לכל רוחב העזרה, היתה רצועה הנקראת עזרת כהנים, ומזרחית לה (עד לגבול העזרה המזרחי) היתה רצועה נוספת הנקראת עזרת ישראל. כל אלו – עזרת הכהנים ועזרת ישראל – מהוים חלק מן השטח הנקרא באופן כללי עזרה. העזרה כולה מקבילה ל"חצר המשכן" שבמדבר, וקדושתה ההלכתית מוגדרת כ"מחנה שכינה".

• עוד ממזרח לעזרה היתה חצר נפרדת, נמוכה יותר, אשר מדותיה 135 על 135 אמה ושמה עזרת נשים. מתוך עזרת הנשים היתה עליה בת חמש-עשרה מדרגות עד לשער הכניסה המזרחי לעזרה, הוא שער נקנור.

• השטח המקיף את העזרות כולן נקרא חֵיל, ובכניסה אליו היתה מחיצה הנקראת 'סורג'.

• מחוץ לחיל נמצאת הרחבה החיצונית הגדולה, הנקראת בשם הכולל הר הבית. שטח ההר המקודש כולו היה בצורת ריבוע שמדותיו 500 על 500 אמה.

שטח ההר

המקום הנקרא היום הר הבית (ובערבית: ח'רם א-שריף) הוא שטח גדול, המוקף חומה במזרחו, בדרומו ובמערבו. מתחם ההר הוא מישורי ברובו; בחלקו יש מבנים, בחלקו רחבות מרוצפות, וחלקו נטוע ומעובד. אורך ההר, מצפון לדרום, הוא כ-500 מטר, ורוחבו, ממזרח למערב, כ-300 מטר.

הרמה

במרכז ההר נמצאת רחבה גדולה ומוגבהת, בצורת טרפז הקרוב לריבוע, שמידותיה כ-150 על 150 מטר לערך. הרחבה מרוצפת וגבוהה מסביבותיה בכ-3 עד 4 מטר. צלעות הרמה המוגבהת מקבילות, באופן כללי, לרוחות השמים, ומכל ארבעת הכיוונים מובילים אליה גרמי מדרגות.

כיפת הסלע והסלע

במרכז הר הבית ובפסגתו, על גבי הרמה, נמצא המבנה הנקרא 'כיפת הסלע' (והמכונה בפי העם גם 'כיפת הזהב'). מבנה זה נבנה מסביב לסלע גדול וחשוף, הנקרא בערבית 'אל צח'רה'.

ברור מתוך אופיו, גודלו ומיקומו של הסלע, שהוא הקצה העליון של גוש סלע ההר הטבעי.

רוב פני הסלע אינם מסותתים וישרים, ורק בחלקו יש סימני חציבה. מדותיו הכלליות: אורכו מצפון לדרום כ-17 מטר, רחבו ממזרח למערב כ-13 מטר, וגבהו מעל סביבותיו כ-1.8 מטר [בתוך הסלע ישנה מערה קטנה, כמין חדר שאורכו ורוחבו כ-7 מטר].

הסלע בולט באופן משמעותי הן מסביבתו הקרובה והן משטח הר הבית בכלל; מרצפת כיפת הסלע בולט הסלע כ-2 מטר. מפני השטח של הרמה (-הרחבה המרובעת באמצע הר הבית) גבוה הסלע בכ-3 מטר, ואילו הרמה עצמה גבוהה משאר שטח הר הבית בלמעלה מ-3 מטר. הסלע, אם כן, הוא העצם הבולט ביותר בהר הבית כיום, הן מבחינת גודלו והן מבחינת מיקומו המיוחד.

זיהוי מקום המקדש

זיהוי מקום המקדש משמעותו לדעת לזהות בפועל בשטח את מקום המקדש, להתאים בין תאור המקדש במקורות לבין המציאות הנוכחית.

נושא זה מורכב מכמה וכמה תחומים, בהם עלינו למצוא תשובות לשאלות הבאות: מהם תחומי הר הבית המקודש? היכן מקום העזרה ועזרת-נשים, מקום החיל, מקום המזבח ומקום ההיכל. לכל השאלות הללו נודעת חשיבות מרובה, וכמובן כל אחת מהם קשורה לחברתה.

המסורת על מקום המקדש עוסקת בנקודה אחת מתוך כל אלה, והיא זיהוי מקום ההיכל, וליתר דיוק: זיהוי אבן השתיה ומקום קדש הקדשים.

כמובן שעל-פי זיהוי זה ניתן להמשיך ולקבוע את מקום העזרה ועזרת נשים, שכן חז"ל מסרו לנו נתונים מדויקים ומפורטים על מדות העזרות. וכן ניתן להמשיך ולקבוע גם את מקום החיל. למרות החשיבות הרבה של זיהויים אלו, לא נעסוק בהם בחוברת זו, ונסתפק בהפניה למחקרו של הרב קורן ב'חצרות בית ה', שם נתבררו הדברים בהרחבה.

כעת נעבור למחקר ההסטורי, העובר על פני התקופות מאז חורבן הבית ועד היום. מטבע הדברים, המחקר משתמש במקורות רבים, בעלי רמות שונות של אמינות ודיוק. כמובן שהעדפנו את המקורות שממקום קדוש יהלכון, אך הבאנו לצידם גם מתוך מקורות חצוניים (ואף טמאים), אשר בענין זה יש בהם תוספת חשובה - לעתים בבחינת גוי ה"מסיח לפי תומו", ולעתים בבחינת מלאך רע העונה בעל כרחו אמן [בזה ניתן להרגיש את צער השכינה, שהרי מעולם לא זזה שכינה מן המקום הקדוש הזה, והנה כדי לעמוד על ידיעת המקום אנו נצרכים למקורות אשר כאלה...].

בכל התאריכים, השתמשנו במנין השנים המקובל לבריאת העולם. אך בצידו הבאנו גם את המנין לספירת הנוצרים, על מנת שהדברים יהיו בעלי ערך שימושי, וסמכנו על הדעה שאין איסור הלכתי להזכיר מנין זה [ומנהגנו לכוון בהזכרת מנין זה בשעת הצורך, שתחילתו היא בשנת הולדת ר' עקיבא, אבי תורה-שבעל-פה, בשנת ג'תש"ס].

לאחר המחקר ההסטורי, באים שני פרקים על יחסה של ההלכה למסורת זו בפרט, ולנושא המסורת בכלל. כך מתברר שהמסורת המדוברת היא יתד חזק וברור שניתן לסמוך עליה בשופי.

פרק א'

המסורת – תיאור כללי

בפרקים הבאים נעקוב אחרי המסורת על זיהוי אבן השתיה ומקום המקדש.

תחילה יש לציין כי בעצם אין צורך לחפש את מקורותיה וגלגוליה של המסורת. שכן גם לענייני פסיקת הלכה מקובל לסמוך על מסורות קיימות אף בלא שנדע את מקורותיהן וגלגוליהן, אלא אם כן הוכח שהמסורת אינה יכולה להיות אמיתית, וכפי שנבאר בפרקים ד'-ה'. גם בנידון שלנו, ניתן היה להסתפק בעובדה העקרונית שאכן קיימת לפנינו מסורת העוברת מדור לדור. אף על פי כן, נרחיב את היריעה בנושא זה, בכדי להראות שמסורת זו הינה חזקה במיוחד, באופן יוצא-דופן, בהיותנו מסוגלים לעקוב אחריה במשך דורות רבים, עד כדי כך שידוע לנו הרצף ההסטורי המאפשר את העברתה לאורך כל הדורות.

למעלה מאלף ותשע מאות שנה עברו מאז חורבן בית המקדש השני ועד היום. לענייננו, יש לחלק את הזמן הזה לשתי תקופות עיקריות: הראשונה, מחורבן המקדש ועד בניית כיפת הסלע, והשנייה, מבניית כיפת הסלע ועד היום.

התקופה השנייה

תחילה נתייחס לתקופה השנייה, המשתרעת על פני אלף ושלוש מאות שנה, מחשיפת אבן השתיה בסמוך לכיבוש המוסלמי של ירושלים בשנת ד'שצ"ח (638 לספה"נ), ובניית כיפת הסלע בשנת ד'תמ"ח-תנ"ב (688 - 692 לספה"נ) ועד היום. במשך זמן זה לא השתנו פני המקום באופן מהותי; מבנה כיפת הסלע, הסלע

שבתוכו והרחבה שסביבו, כל אלו קיימים ועומדים זה 1300 שנה כפי שאנו רואים אותם היום, מלבד שינויים קלים וצדדיים יחסית.

עובדה הסטורית היא כי במשך כל התקופה הזו היה מקובל על כולם הזיהוי הפשוט של סלע הצח'רה כאבן השתיה ושל כיפת הסלע שסביבו עם מקום בית המקדש. הנחה זו עברה כדבר ידוע מדור לדור, והתקבלה על דעת הכל - יהודים ('רבניים' ו'קראים'), מוסלמים ונוצרים, יושבי הארץ והתרים אותה, פשוטי העם וחכמיו - כמסורת ברורה וכעובדה קיימת שאין מערערים עליה.

מכמה וכמה מקורות הסטוריים עולה שבתחילה, לפני כ-1300 שנה, קידשו המוסלמים את אבן הצח'רה, ולאחר מכן בנו את כיפת הסלע במקומה - על סמך מסורת שהיתה בידי היהודים על מקום המקדש ואבן השתיה, ולכבוד הסלע והמקום הקדוש הזה בנו את כיפת הסלע. מאז, עברה המסורת מדור לדור, בכל הדורות, כדבר ידוע ומוסכם. העובדה שהמסורת הזו הגיעה אל המוסלמים מידי היהודים - שומרי המסורת מאז החורבן - ברורה הן משלל העדויות המציינות אותה, והן מכך שכל יחס הקדושה של המוסלמים אל ירושלים והר הבית, בא להם מיניקתם מהיהדות, ולולא הקשר האיתן שבין היהודים והמוסלמים כובשי הארץ, לא היו המוסלמים יודעים כלל על קיומה של אבן השתיה, ועל הצורך לזהותה על הר הבית!

לאמיתו של דבר, מעולם לא פקפק מישהו במסורת זו עד לפני כמאה שנה. אז החלו בחקר הר הבית בכלים מדעיים, ומקצת מן החוקרים העלו השערות אחרות על מקום המקדש. אולם גם השערות אלו טענו רק לשינוי קטן בזיהוי - כמו ההשערה שסלע הצח'רה הוא מקום המזבח - השערה המרחיקה את מקום קדש הקדשים כ-30 מטר. על כל פנים, גם השערה זו לא סתרה את המסורת מכל וכל, אלא ניסתה לתת לה פרשנות אחרת. אולם, מבדיקת המסורת ביסודיות (כפי שנעשה בהמשך) נראה שקשה לקבל טענה זו, ומכל-מקום המחקר הטופוגרפי מפריך אותה מכל וכל¹. כיום, הסכמתם של כל החוקרים ברי-הסמכא היא שיש

¹ ראה חצרות בית ה' פרק חמישי, והתרשים בעמ' 100 שם.

להחזיק בזהוי המקובל, לאחר שהתברר כי ההשערות האחרות הינן מופרכות.

על התקופה השניה נרחיב בפרק ג'. שם נביא את העדויות והמסורות על זמן כיבוש ארץ ישראל וירושלים בידי הערבים ובניין כיפת הסלע. לאחר מכן נביא מדגם מייצג מיחסם של בני הדורות לכיפת הסלע ולסלע אשר בתוכו.

התקופה הראשונה

לגבי התקופה הראשונה שונה המצב. תקופה זו נמשכה כשש מאות שנה, מחורבן הבית בשנת ג'תת"ל (70 לספחה"ג) ועד לכיבוש הארץ בידי המוסלמים בשנת ד'שצ"ח (638 לספחה"ג).

אמנם, מן התקופה הזו אין בידינו עדויות ישירות לקיום מסורת המזהה את אבן השתיה עם סלע הצחירה, הסלע שסביבו נבנתה לאחר מכן כיפת הסלע. אולם, כפי שנבאר, ניתן להראות כי בתקופה זו שמרו היהודים על נוכחות בירושלים, ככל שהתאפשר להם הדבר, ומתבקש הדבר כי הועברה מדור לדור מסורת על מקום המקדש בהר הבית. כיון שכן, סביר לומר שבניית כיפת הסלע אכן נעשתה בהסתמכות על מסורת רצופה קיימת אודות אבן השתיה ומקום המקדש.

הסבירות לקיומה של המסורת

מניין לנו שמאז החורבן, במשך כל התקופה הראשונה הנ"ל, היתה מסורת על מקום המקדש?

ראשית, מעצם העובדה שמזמן מסויים ידוע לנו על קיומה של מסורת כזו - ומסתבר שמסורת זו לא הומצאה בחלל ריק, אלא מהווה המשך רציף למסורת קיימת הקודמת לה.

אך מלבד זה, הנה הגיוני הדבר, ומסתבר מצד עצמו, שמאז החורבן תעבור מסורת על מקום המקדש. שהרי ברור כי גם לאחר חורבן בית המקדש, היה חשוב

מאוד ליהודים להמשיך ולדעת היכן הוא מקומו המדויק, וזאת מסיבות רבות שנמנה אותן בקיצור:

א. היהודים תמיד ייחלו וציפו להזדמנות המעשית אשר תבוא לידם לשוב ולבנות את המקדש, או, לכל הפחות, לבנות את המזבח ולהקריב עליו קרבנות, ולשם כך יש צורך לדעת היכן מקום המקדש. בענין זה נזכיר את ההכנות לבנין המקדש בימי ר' יהושע בן חנניה (כפי שיובא בפרק הבא).

כיוצא בזה, אנו מוצאים² שלפחות עד הדור הראשון לאמוראים – 150 שנה לאחר החורבן – היו ה"חברים" מכינים יין ושמן טהורים לצורך הקרבה במקדש, כאשר יבנה. לא יעלה על הדעת שאנשים כאלה ירשו לעצמם לשכוח את מקום המקדש!

בהקשר זה חשוב עוד להזכיר כי לפחות עד אותו דור (הראשון לאמוראים) היה עדיין אפר-פרה-אדומה, בו היו משתמשים לטהרה מטומאת מת³. על כן, האפשרות לחידוש הקרבת הקרבנות ובנין המקדש, כמו גם הכניסה למקום המקדש – כל אלו היו בגדר האפשרי.

ב. עוד צריך היה לדעת היכן הוא מקום המקדש על מנת להתקרב אליו ככל האפשר – דבר שהיה משאת-נפש ונחשב כקיום מצוה, וכמו שאכן מוצאים אנו שתמיד המשיכו לעלות לירושלים, ואפילו תוך כדי סיכון עצמי, וגם גדולי התנאים והאמוראים היו עולים לירושלים ולהר הבית החרב, כפי שיובא בפרק הבא⁴.

ג. התפילה וההשתחויה נוכח מקום המקדש, כמו גם קריעת הבגדים בעת

² ראה חגיגה כה ע"א (וחדושי מהר"ץ חיות שם). נדה ו ע"ב.

³ ראה פירוש הר"ש חלה פ"ד מ"ח. ספר התרומה, הלכות ארץ ישראל. רא"ש חולין פ"ח סימן ד. שו"ת הרי"ד סימן כה. משנה למלך הלכות אבל פ"ג ה"א. שאילת יעב"ץ ח"א סימן פט.

⁴ ניתן למצוא טעמים רבים מדוע בדיוק טרחו לעלות לירושלים ולהר הבית; אם מטעם "זכר למקדש", כחלק מ"אבלות החורבן", במסגרת לימוד דיני הקדשים, על מנת להתפלל במקום "בית התפילה", כתוצאה מן השתוקקות והכיסופים לבנין הבית, או טעמים נוספים, מעשיים יותר או "רוחניים" יותר (וראה בספר אל הר המור, 'עיקרי ההלכה' פרק י). מכל מקום, עובדה היא שאכן עלו עצמי, וגם גדולי התנאים והאמוראים היו עולים לירושלים ולהר הבית החרב, כפי שיובא בפרק הבא. לקרבת מקום המקדש.

שרואים אותו בחורבנו – כל אלו משמרים במסורת את מקום המקדש.

ד. ולבסוף, גם אם לא היו לכך כל השלכות מעשיות, ברור שכל יהודי שידע היכן הוא מקום המקדש ואבן השתיה, המשיך להעביר ידיעה זו הלאה, לאנשי דורו ולדורות הבאים; שהרי סוף סוף זהו המקום הקדוש ביותר, בבניינו ובחורבנו, אליו קשורים זכרונות העבר המפואר, לעברו מתפללים ובו נכרכת הצפיה לגאולה ולחידוש הימים כקדם. ה'מטען' הכבד, על כל משמעויותיו, שנקשר למקום המקדש, יצר אצל כל יהודי הנאמן לה' ולתורתו, לעמו ולתרבותו, הרגשת שייכות חזקה וקשר עמוק למקום זה, וממילא ודאי שנוצר הרצון לשמר את הידיעות אודותיו.

הקלות היחסית בהעברת המסורת

אל הגורם הזה – של הרצון להעביר את המסורת – מצטרף גורם שני, שבפועל אכן ניתן היה להעביר את המסורת בקלות יחסית בהתחשב בפני המקום. שהרי אין כאן חשבונות מסובכים, או הסתמכות על נתונים שאינם ניכרים היטב בשטח, אלא מדובר בזיהוי פשוט של עצם הניכר היטב בשטח, שהרי אבן השתיה בולטת וניכרת היטב על פני הר הבית, כסלע גדול מימדים הגבוה מפני הקרקע, ואי אפשר לטעות בינו לבין כל סלע אחר הנמצא בהר הבית. על כן, המסורת על אבן השתיה יכלה לעבור בקלות מאיש לאיש ומדור לדור.

מקום אבן השתיה בולט כל-כך על פני הר הבית, שהוא היה ניתן לזיהוי קל אף לאחר מאות שנים, שבהן הפך הר הבית למקום אשפה (שאף כיסתה לזמן מסוים את אבן השתיה עצמה), כפי שנפרט בפרק ג'.

הרצף בנכחות היהודית המאפשר העברת מסורת

אל שני הגורמים הללו – הרצון להעברת המסורת, והקלות היחסית שבדבר – מצטרף הגורם השלישי, אותו נפרוש בפרק הבא, שידוע לנו על רצף היסטורי של נוכחות יהודים בירושלים במשך כל השנים. באשר לתקופות מסויימות ידוע על

קיום קהילה יהודית בירושלים, ובאשר לתקופות אחרות נותרו עדויות על עליה לרגל בלבד.

אמנם היו זמנים מסוימים שבהם נאסרה ישיבת יהודים בירושלים, כפי שידוע מכמה מקורות, והיו זמנים שבהם אסרו אפילו לעלות ולבקר בירושלים. אך למרות זאת ניתן להראות כי בפועל, גם באותם זמנים קשים, לא פסקו לגמרי להגיע לעיר הקודש, וכך נשמר הקשר המעשי הרצוף.

בפרק הבא נברר, אם כן, את הנוכחות היהודית בירושלים מאז החורבן, דבר שאיפשר שמירת והעברת מסורת על מקום המקדש.

הנוכחות ישירות לקיום מסורת

מלבד הנוכחות שהעברת המסורת היתה אפשרית, קיימות מספר הוכחות ישירות לכך שבזמנים מסוימים בתוך תקופה זו ידעו בפועל היכן הוא מקום המקדש. כך מוכח מן ההכנות לבניין המקדש בשעת-חסד קצרה לאחר החורבן, ומכניסתם של חכמי ישראל לתוך הר הבית. גם על הנוכחות אלו נתעכב בפרק הבא.

פרק ב' מחורבן הבית ועד הכיבוש הערבי

השנים ג'תת"ל – ד'שיצ"ח (70 – 638 לספחה"נ)

בוואנו להתחקות אחרי שורשיה של המסורת אודות קביעת מקום המקדש במשך תקופה זו, הרי, כפי שכבר צוין בפרק הקודם, אין בידינו מסורות מתקופה זו המוכיחות באופן ישיר על מיקומה של אבן השתיה בצורה של היום. כל ידיעה מתקופה זו על אבן השתיה תהיה בעייתית מכל מקום, כי מנין לנו לדעת שהיא מתייחסת לאותה האבן הידועה היום? מה גם שישנן מסורות הטוענות שהאבן שחשפו המוסלמים בהדרכת היהודים עם כבוש הארץ מידי הביזנטים, היתה מכוסה קודם לכן משך מאות בשנים.

א. עדויות המתייחסות לאבן השתיה

עדות הנוסע מבורדו

קיימת בידינו עדות אחת שיש לקשור אותה לאבן, והיא עדותו של הנוסע מבורדו, המתייחסת לסביבות שנת ד'ס (300 לספחה"נ)¹, וכך מתואר:

1. ...לא רחוק מהפסלים [של הזריינוס שעמדו על הר הבית] יש אבן נקובה, אשר עד שם באים היהודים פעם בשנה ומושחים אותה, ומקוננים בגניחה וקורעים את

¹ אין להבהל ולהסיק מסקנות ממיעוט העדויות, בגלל מיעוט התעודות בכלל בתקופה זו, ובמיוחד משום שכנראה בסביבות זמן פרסום ספר הנוסע מבורדו, 333 לספחה"נ, התכסתה האבן בהשפעת הקיסרית הלנה, שנפטרה בשנת 332.

בגדיהם, וכך הם שבים.

כבר עמדו חוקרים על כך², שאין כאן בעצם 'נוסע' מבורדו, כלומר תייר שנסע מעירו שבגליה וכתב את שראה, אלא מדובר באדם שישב בביתו וכתב ספרים לאחרים, הרוצים לנסוע למקומות הקדושים המפורסמים בארץ הקדושה. ברם, על אף אמינות מפוקפקת זו, הרי עצם העובדה שהיה ידוע אז על אותה 'אבן נקובה' – בידוענו כי בתוך סלע הצחירה יש מערה, אשר חור בסלע נוקב מראש האבן אל תוכה – נותנת לנו סיבה טובה להניח שאכן מדובר בצחירה, ושאכן התייחסו היהודים לאבן זו באופן מיוחד³.

מכל מקום, אין בכל זה כדי הוכחה ברורה על זיהוי סלע הצחירה עם אבן השתיה.

ב. רציפות הנוכחות היהודית בארץ ישראל וביהודה

העדויות החשובות יותר מבחינתנו הן העדויות על רציפות הנוכחות היהודית בירושלים.

כפי שכבר ציינו, מאז הכיבוש המוסלמי מקובל היה לזהות את הצחירה כאבן השתיה, והיהודים הם שהראו לכובשים המוסלמים היכן הוא מקומה של אבן השתיה (כפי שנביא בפרק הבא). כעת נבדוק האם מאז החורבן ועד הכיבוש המוסלמי היתה אפשרות למסורת על מקום המקדש להישמר בקרב היהודים, במיוחד בהתחשב בדעה הרווחת בחלק מהספרות ההסטורית, שמשך תקופות ארוכות נמנעה מהיהודים זכות הישיבה בירושלים ולפעמים אף זכות העליה אליה.

² ש.קליין, ספר המסע *Itenerarium Burdigalense* על ארץ ישראל, "ציון" ו' (תרצ"ד) עמ' יב-לח.

³ לגבי הגעתם של היהודים עד האבן, למרות שהדבר אסור על פי ההלכה (שהרי אע"פ שכפי הנראה עדיין היה אז אפר פרה אדומה, והיה ניתן להטהר מטומאת מת ולהכנס למקום העזרה, מכל מקום למקום קדש הקדשים עצמו אסור להכנס). יש לומר שהם נהגו על פי הדעה, שהקדושה בטלה לאחר החורבן (על אף שכיום ההלכה הפסוקה היא שאסור לנהוג כך), וכמו שכתב המאירי בחדושו לשבועות טו, ששמע שנוהגים להכנס למקום המקדש, וביאר שזה עפ"י דעת הראב"ד (הלכות בית הבחירה לרמב"ם פ"ו הט"ו), שפוסק שהקדושה בטלה.

יש להקדים, שבמשך כל התקופה האמורה, מהחורבן ועד הכיבוש הערבי, היה בארץ ישראל ישוב יהודי גדול; שכן גם לאחר חורבן הבית, וגם לאחר מרד בר כוכבא, לא פסק הישוב בארץ ישראל, אלא רק נחלש וקטן. עלינו לזכור כי חלק ניכר מתוך תקופה זו – כמאה שנים ומעלה – הוא זמנם של התנאים, ואז עדיין היה הישוב היהודי בארץ מרכז חיי עם ישראל. פרק זמן ניכר נוסף – למעלה ממאה וחמישים שנה – הוא זמנם של אמוראי ארץ ישראל (אלא שבזמן זה כבר עבר מרכז הכובד של היהודים לבבל). מכל מקום, ודאי שבמשך כל התקופה בה אנו עוסקים עדיין ישבו בארץ יהודים רבים, אם כי הישוב הלך והתמעט⁴.

כבר עם החורבן נדחקו היהודים מאזור יהודה, ולאחר מרד בר כוכבא התמעט ביותר הישוב היהודי באזור זה והתרכז בעיקר בצפון הארץ, בגליל ובגולן. גם בעבר הירדן המזרחי ובעמק הירדן היו ישובים יהודים. עם זאת, בזמנים ארוכים מתוך התקופה האמורה ידוע על ישוב יהודי ניכר שהמשיך להתקיים בכמה מקומות ביהודה, כמו בלוד, בבית גוברין ובדרום הר חברון, ונראה שבמשך כל התקופה לא פסק לגמרי הישוב בארץ יהודה.

באמת, אפשר היה להסתפק בכך, ולקבוע שכיון שהיו יהודים בארץ ישראל, ואף ביהודה עצמה, אם כן היתה גם נוכחות של יהודים בירושלים. שהרי תמיד היו עולים לירושלים, ואף בזמנים שניסו למנוע זאת בגזירות שונות, וכמו שנראה במספר מקורות בהמשך, ואם כן, אפשר היה להעביר את המסורת על מקום המקדש. למרות זאת, נמשיך לדון בפירוט גם על נוכחות יהודים בירושלים עצמה; נביא עדויות על נוכחותם של יהודים בירושלים, אם כתושבים קבועים, ואם כעולים-לרגל או מבקרים חד פעמיים.

על כל פנים, יש להעיר כי בעצם, 'חובת ההוכחה' הראשונית לא חלה עלינו,

⁴ אמנם, קשה לאמוד את גודל האוכלוסייה בזמן העתיק, אך כדי לקבל מושג כלשהו נביא הערכה אחת של החוקרים, על פי "ההיסטוריה של א"י" כרך חמישי, עורך מ.ד. הר (עמ' 109, 293, 323). האומרת כי "לפי הערכות זהירות" היה מספר היהודים בא"י כולה בסוף ימי בית שני בין שנים ורבע לשלושה מליון נפש, לאחר החורבן – בין מליון וחצי לשני מליון, ולאחר מלחמת בר כוכבא – בין מליון למליון ושליש. לאחר מכן היתה ירידה הדרגתית במספר היהודים, ובסוף המאה השלישית נראה שמנו בין חצי מליון לשני שלישי מליון נפש. בסוף המאה הרביעית, לאחר ירידה נוספת במספרם עם השתלטות הנוצרים, מנו היהודים כמאתים וחמישים עד שלש מאות אלף יהודים. במאות החמישית והשישית אפשר לשער שהישוב היהודי מנה בין מאה חמישים למאתיים אלף.

אלא תחילה צריך הטוען לנתק בנוכחות היהודים בירושלים להוכיח ולהורות על סיבות המביאות אותנו לחשוב כי אמנם עזבו היהודים את ירושלים והפסיקו להגיע אליה, דבר שודאי לא נעשה מתוך רצון חפשי.

כפי שציינו, חשיבות מיוחדת נודעת למקורות המוכיחים שבפועל ידעו את מקום המקדש, ונעיר על כך במהלך הדברים.

ג. היהודים בירושלים בתקופת התנאים

בין חורבן הבית למרד בר כוכבא: ג'תת"ל–תתצ"ה (70–135 לספ"ה)

ראשית נאמר כי בתקופה זו, ודאי שאין סיבה לחשוב שהפסיקו היהודים לבוא לירושלים, ואף אין מי שטוען ששלטה אז גזירה שמנעה מהיהודים לעלות לירושלים.

אך יש בידינו גם עדויות ישירות על עלייתם של ראשי בני ישראל לירושלים. מפורסם הוא הסיפור על רבי עקיבא, רבן גמליאל ורבי אלעזר בן עזריה:⁵

2. ...פעם אחת היו עולין לירושלים. כיון שהגיעו להר הצופים קרעו בגדיהם, כיון שהגיעו להר הבית, ראו שועל שיצא מבית קדשי הקדשים, התחילו הן בוכין ורבי עקיבא מצחק...

מכאן גם ברור שהתנאים ידעו היכן הוא מקום הקדשים, ונראה שבאותו הזמן עדיין היו קיימים וניכרים חורבות מבנה המקדש עצמו.

גם בן עזאי, תלמידו של רבי יהושע בן חנניה וחברו של רבי עקיבא, ביקר בירושלים:⁶

⁵ ספרי דברים פסקא מג. מדרש תנאים לדברים יא, טז, מכות כד ע"ב, איכה רבה ה; ח.

נראה שגם רבן יוחנן בן זכאי עלה לירושלים לאחר החורבן, כפי שעולה מהמקור הבא: "אמרו פעם אחת היה רבן יוחנן בן זכאי מהלך בירושלם והיה ר' יהושע מהלך אחריו וראה בית המקדש שהוא חרב. אמר אוי לנו על ביהמ"ק שהוא חרב. מקום שמתכפרין בו עונותינו..." אבות דרבי נתן, מהדורת שכטר, הוספה ב' לנוסחא א', פרק ט.

⁶ יבמות פ"ד מי"ג.

3. אמר ר' שמעון בן עזאי: מצאתי מגלת יוחסין בירושלים, וכתוב בה פלוני ממזר מאשת איש.

בן זומא – חברו של בן עזאי – אף ראה המוני יהודים בתוך הר הבית, כפי שנאמר בתוספתא ובגמרא⁷:

4. בן זומא כשראה אוכלוסין בהר הבית אמר: 'בגמרא: ברוך חכם הרזים ו] ברוך שברא כל אלו לשמשני'.

גם לאחוזות הקברות המשפחתיות לא נמנעו היהודים מלהגיע, כפי שמעידה הברייתא במסכת שמחות⁸:

5. קבר שאול היה לו לרבן גמליאל ביבנה, שהיו מכניסין את המזת לתוכו ונועלין את הדלת לפניו, ובאין ועומדין בשורה ומנחמין ופוטרין את הרבים, ואחר כך מעלין אותו לירושלים.

יתכן שבתקופה זו לאחר החורבן אף אכלו מעשר שני ונטע רבעי בירושלים, כפי שמובן מפשוטה של הברייתא המובאת בבבלי⁹:

6. כרם רבעי היה לו לרבי אליעזר במזרח לוד בצד כפר טבי וביקש ר' אליעזר¹⁰ להפקירו לעניים, אמרו לו תלמידיו: רבי, כבר נמנו עליך חבריך והזתירוהו, מאן חבריך ר' יוחנן בן זכאי.

⁷ תוספתא ברכות ו;ב, ירושלמי ברכות פ"ט ה"א, בבלי ברכות נח ע"א. וסיפור נוסף על דיון בין בן עזאי לבין בן זומא שהתרחש בהר הבית נמצא גם בגמרא חגיגה טו ע"א.

⁸ פ"י ה"ח.

⁹ תוספתא מע"ש פ"ה הט"ז, ראש השנה לא ע"ב, ביצה ה ע"ב.

¹⁰ כיון שאסור לפדות מעשר שני ונטע רבעי בתוך מהלך יום מירושלים, כדי לעטר את שוקיה בפירות (משנה מע"ש פ"ה מ"ב). תלמידיו של ר"א אמרו לו שלאחר החורבן התיר ריב"ז לפדות מע"ש ורבעי גם סמוך לירושלים.

לפי פירוש רש"י, ר' אליעזר לא יכול היה להעלות את הפירות לכן הפקירן לעניים, כדי שהם יעלו לירושלים ויאכלום שם. אולם התוס' הקשו מדוע הגמרא בשבועות (טו ע"א) לא פשטה מכאן את ספיקה, האם ר' אליעזר סובר שקדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא או לא, ולכן מפרשים התוס' שר' אליעזר נתן להם אותו כדי שיפדוהו, ואפילו בשוה פרוטה. על פי פירוש זה אמנם אין הוכחה שאכלו מעשר שני בירושלים, אך גם לפי התוס' צריך לומר, שהעניים היו יכולים להכנס לירושלים ודווקא שם היו רשאים לפדות את הפרות, שאם-לא-כן לשם מה הפקיר ר' אליעזר את הפירות?! (ראה במהר"ם על התוס' בביצה ובחכמת מנוח על התוס' בראש השנה).

באותה תקופה אף נעשה ניסיון מסוים לבנות מחדש את המקדש, כפי שמובא במדרש¹¹:

7. בימי רבי יהושע בן חנניה גזרה מלכות הרשעה שיבנה בית המקדש הושיבו פפוס ולוליאנוס טרפיזין מעכו עד אנטוכיא והיו מספקין לעולי גולה כסף וזהב וכל צרכם...

לבסוף אמנם התבטל העניין, בעקבות התערבותם של הכותים, אך ברור שבאותו הזמן היה ניתן להגיע לירושלים. ויתרה מזאת, מכאן מוכח שגם לאחר החורבן ידעו בבירור היכן הוא מקום המקדש, שהרי ללא ידיעה כזו לא היה ניתן לבנותו מחדש!

בנוסף לכך, יש יסוד סביר להנחה, כפי שטוענים רבים, כי בתקופה הסמוכה לחורבן הבית אף הקריבו בפועל קרבנות, ולפחות קרבן פסח, על מזבח שנבנה במקומו של המזבח המקורי¹².

מרד בר כוכבא

ב-62 שנה לאחר החורבן, בשנת ג'תתצ"ה (135 לספד"ג), פרץ בארץ מרד בהנהגתו של שמעון בן כוסבא המוכר כ'בר כוכבא'. המרד פרץ לאחר שהקיסר הדריינוס – שבתחילה הציע ליהודים לבנות את בית המקדש – הפך את עורו, והחליט

¹¹ בראשית רבה (וילנא) סד; י, ונראה שמדובר בימיו הראשונים של הקיסר הדריינוס, שעל זמן זה ידוע לנו גם מהמקורות הרומאיים, שאכן הציע הדריינוס ליהודים לבנות מחדש את בית המקדש. חזרתו בו מהצעה זו, והפיכתה על פיה ע"י הפיכת ירושלים לעיר אלילית בשם 'אליה קפיטולינה', וכוונתו לבנות במקום המקדש מקדש אלילי ליופטר – אלו היו מהגורמים העיקריים לפריצת מרד בר כוכבא (וראה על זה גם אצל ש. ספראי, העליה לרגל לירושלים לאחר החורבן, בתוך: פרקים בתולדות בית שני).

¹² כך הוכיחו מהמסופר במשנה פסחים פ"ז מ"ב, על רבן גמליאל שאמר לטבי עבדו לצלות עבורו את הפסח. וכן מן הגמרא בסנהדרין יא ע"ב, שרבן גמליאל עמד "על גב מעלה בהר הבית" ושלה איגרות לכל ישראל על עיבור השנה מפני שהגזלות עדיין רכים ואינם יכולים להקרב על גבי המזבח, והטלאים עדיין רכים ואינם מתאימים לקרבן פסח. ובפשטות בשני המקומות אין מדובר על זמן הבית שאז היה רבן גמליאל קטן בשנים, ובודאי לא היה נשיא (ויתרה מזו, בסנהדרין מסופר אף על רשב"ג, בנו של ר"ג, ששלח אגרות באותו הנוסח).

הוכחה זו נתקבלה ע"י כמה פוסקים, כמו היעב"ץ (שאיילת יעבץ ח"א פט). המהר"ץ חיות (בכתביו: קונטרס עבודת המקדש שבסוף שו"ת מהר"ץ, פ"ג; אמרי בינה יז; דרכי הוראה ב), הנצי"ב (משיב דבר ח"ב נו), ועוד (ראה למשל בשו"ת משפט כהן סימן צו, שכתב בתוך דבריו: "בזמן הקרוב לחורבן, שהיו רגילים בקרבנות וידעו מקום המזבח, ויכול להיות שבנו איזה פעם מזבח אחר חורבן הבית או שנשאר המזבח גם אחר חורבן הבית"). אבל פוסקים אחרים דחו ראיות אלו, ראה למשל בספר עבודה תמה לר' חיים נתנזאהן.

להפוך את ירושלים לעיר רומאית בשם 'אליה קפיטולינה' ולבנות על הר הבית מקדש לשיקוף 'יופיטר' אלילו. בשנותיו הראשונות הצליח המרד, והיהודים אף הגיעו לעצמאות באזורים מסוימים של הארץ, ובמטבעות שטבע בר כוכבא נזכר מנין השנים 'לחירות ירושלים'. מקצת החוקרים רוצים להוכיח מהמנין הזה, ומראיות נוספות, שבר כוכבא כבש גם את ירושלים ואולי אף החל בבניית בית המקדש ובהקרכת קורבנות¹³.

אבל עד מהרה הכזיב הכוכב, ושנתיים וחצי לאחר שמלך, נוצח בר כוכבא ע"י צבאותיו של הדריינוס. יהודים רבים נהרגו, וירושלים הפכה ל'אליה קפיטולינה' - עיר רומאית האסורה בכניסה ליהודים.

'גזירת' הדריינוס¹⁴

הדריינוס, שניצח את בר כוכבא, והרג יהודים רבים, אף מנע מהיהודים (וכן מכל הנימולים כולל המינים) לעלות לירושלים, כפי שמספר ההיסטוריון הרומי סוורוס¹⁵:

8. על פלוגה אחת של צבאו צווה (הדריינוס), שעליה לשמש משמר לעולמים, למען אשר תכלא כל היהודים מלהיכנס בירושלים.

¹³ ראה ייבין, מלחמת בר כוכבא, מהדורה שניה ירושלים 1952, עמ' 75-86. ב"צ לוריא, 'בית המקדש בימי בר-כוכבא', בית מקרא ז (תשכ"ב), עמ' 70-84. לעומתם בעיקר את מנחם מור, 'מרד בר כוכבא עוצמתו והיקפו', ירושלים תשנ"ב, עמ' 146-171, המתנגד לדיעה שירושלים נכבשה ע"י בר כוכבא. הוא דוחה את ראיותיהם של החולקים מהמקורות, ומסתמך בעיקר על כך שכמעט ולא נמצאו מטבעות של מלכות בר כוכבא בחפירות הארכיאולוגיות בירושלים, ועל פרשנות אחרת לכתובות על המטבעות ועל השטרות 'לחירות ירושלים'.

¹⁴ בקרב חוקרים רבים ובסיפרי ההיסטוריה הקלאסיים, מקובלת הקביעה כי הדריינוס חוקק חוק האוסר על היהודים את הכניסה לירושלים, אבל מתברר כי הקביעה הזאת מתבססת בעיקר על דבריהם של 'אבות הכנסיה' הנוצרים, כגון הירונימוס שקטעים מדבריו הבאנו בפנים (לקמן מקור מס. 30). שחיו לפחות מאתיים שנה לאחר דיכוי מרד בר כוכבא. ידוע כי מגמתם היתה להוכיח את שפלות היהדות בפני הגויים על מנת לבסס את אמונתם כי עם ישראל הוחלף ע"י הנוצרים, ולכן עדותם חשודה מאד בהטייה מגמתית. החוקרים היהודים של העת החדשה ביקרו את הקביעות ההיסטוריות המקובלות, בהסתמכם בעיקר על העדויות מהמקורות, שאת החשובות והמוחלטות שבהן הבאנו בפנים, וכן על כך שלא נמצאו תעודות המאשרות את יצירת החוק הזה בכל קבצי החוקים הרומיים, וכן על כך שהקיסר קונסטנטינוס שהתנצר הוא שגזר גזירה כזאת לאיסור כניסה של יהודים לירושלים, גזירה שהיתה מיותרת אם אמנם כבר היתה גזירה כזו מאז ימי הדריינוס. ראה בעיקר ש. קרויס, 'האם באמת אסר הדריינוס קיסר על היהודים לגשת לירושלים?', ידיעות, שנה ד' (תרצו-תרצז) עמ' 52-59. ש. קליין, מבוא לספר הישוב, עמ' כ-כב. ב"צ לוריא, 'האם עלו יהודים לירושלים לאחר מרד בר-כוכבא וישבו בה?', בית מקרא ג' (תשל"ד) עמ' 309-333.

¹⁵ Sulficius Severus עפ"י ש. קרויס (לעיל הערה 15).

גם במקורותינו¹⁶ נמצא הד לאותן משמרות, ולאותה גזירה:

9. אספסיאנוס שחיק עצמות¹⁷ הושיב משמרות רחוק מפאמיאס [נ"א: פומעוס. ואולי צ"ל: אמעוס] שמונה עשר מיל, והיו שואלים לעולי רגלים ואומרים להם משל מי אתם, והיו אומרים להם אספסיאני טרכיני אדרייני [כלומר: אני משל אספסיאנוס וכו'].

מכאן שגם בעיצומה של הגזירה הקשה, הצליחו היהודים להגיע לירושלים, על ידי התחזות לרומאים וכו"ב. אולם, כפי שנראה מהעדויות הרבות, גזרה זו לא האריכה ימים ועד מהרה שבו היהודים, ופקדו את חורבות ירושלים והמקדש ביתר קלות.

תנאים בני הדור הרביעי: ג'תתצ"ה-ג'תתק"ל (135-170 לספ"ה)

בזמנו של ר' יוסי, תלמידו של ר' עקיבא, היו רגילים לעלות לרגל, כפי שמוכח מהמעשה הבא המובא בברייתא¹⁸:

10. מעשה באדם אחד שהדיר את אשתו מלעלות לרגל, ועברה על דעתו ועלתה לרגל, ובא לפני ר' יוסי, אמר לו: ואילו היית יודע שעוברת על דעתך ועולה לרגל כלום הדרתה? אמר לו: לא. והזתירו ר' יוסי.

גם בהקשר לבן דורו של ר' יוסי, ר' אלעזר בן שמוע, מוזכרת העליה לרגל שהיו ישראל רגילים לעלות לירושלים¹⁹:

¹⁶ איכה רבה (וילנא) פרשה א; נב ד"ה פרשה ציון. מהדורת בובר שצב.

¹⁷ נראה שצריך לגרוס פה אדריינוס קיסר (במקורותינו נקרא הקיסר 'אדריינוס', אך אנו נשתמש בכתוב המקובל 'הדריינוס' כפי התרגום המדויק מלטינית). כיון שרק עליו ידוע לנו שהושיב משמרות, וכן מפני שלא יתכן ששומריו של אספסינוס, יבקשו להצהיר אמונים להדריינוס, שמלך עשרות שנים אחריו.

¹⁸ תוספתא נדרים פ"ה ה"א, בבלי נדרים כג ע"א וראה בחדושי מהר"ץ חיות שם, אמנם ע"פ פירוש הרא"ש שם אין הכוונה לעליה לרגל ממש אלא לשמיעת הדרשה ברגל, אלא שבפשוט יש להכריע שלא כפירוש, על פי העובדה שבכל הנוסחאות של התוספתא, שהיא המקור של הברייתא, כתוב בפירוש 'שלא לעלות לירושלים'.

מקור מעניין נוסף מובא בסדר הדורות, ערך ר' מאיר: "מעשה בר' מאיר שהיה עולה לירושלים בכל רגל ומתארח אצל יהודה הטבח". אכן, מעשה זה מובא גם ב"חבור יפה מהישועה" לרבינו נסים ב"ר יעקב (מוסד הרב קוק) ובנוסח שם לא נזכרת ירושלים.

¹⁹ איכה רבה י"א:א.

11. "שלח לחמך" ... ר' אלעזר בן שמוע הוזה מטייל על כף ימא רבא. חמה אילפא דמיטרפא בימא כהריפת עין טבעת וטבע כלמה דהוה בה. חמא חד גבר דיתיב על קורשא דספינתא מגלא לגלא סליק ליבשתא. כד הוא הוה ערטילאי והוה מיטמר בכיף ימא. ארעת ענתה דישראל סלקין לריגלא בירושלים...

[תרגום: ר' אלעזר בן שמוע היה מטייל על שפת הים הגדול. ראה ספינה שמיטרפת בים. כהרף עין טבעה וטבע כל מה שהיה בה. ראה אדם אחד שישב על קרש של הספינה, ומגל לגל עלה ליבשה. והיה ערום והיה מסתתר בשפת הים. וזה אירע בזמן שישראל עולים לרגל לירושלים].

על ר' יוסי בעצמו מסופר שביקר כמה פעמים בירושלים החריבה²⁰:

12. אמר ר' יוסי: פעם אחת הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל. בא אליהו זכור לטוב ושמר לי על הפתח עד שסיימתי תפילתי... אמר לי: בני מה קול שמעת בחורבה זו? ואמרתי לו: שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת: אוי לבנים שבעוונותיהם החרבתי את ביתי, ושרפתי את היכלי, והגלתי לבין האומות.

13. אמר ר' יוסי: פעם אחת הייתי עומד בירושלים ומצאתי תינוק אחד של בית אבטינס...²¹

תיאור מפורט יותר על ביקור בחורבות המקדש, אם כי בעל נימה אגדית, נמצא בסדר אליהו רבא²²:

14. ...שוב פעם אחת נכנס ר' נתן לבית המקדש ומצא בית המקדש חרב וכותל אחד עומד. אמר: מה טיבו של כותל זה? אמר אחד: אני אראך נטל טבעת ונעצה בכותל והיזה הטבעת הזיא הולכת ובאה.

²⁰ ברכות ג ע"א.

²¹ ירושלמי שקלים פ"ה ה"א, וכן הוא בנוסח הירושלמי שקלים שבדפוס הברבלי ובכת"י מינכן וכת"י אוקספורד, אך בדפוס ראשון ובכת"י לידן לא נמצאות המילים 'הייתי עומד בירושלים'.

²² פרק כח.

בדור החמישי לתנאים: ג'תתק"ל-תתק"ס (170-200 לספ"ג)

גם על ר' ישמעאל בנו של ר' יוסי מסופר כי עלה לרגל לירושלים²³:

15. ר' ישמעאל בר' יוסי סלק מצלייה בירושלם, עבר בהדין פלטנוס²⁴ וחמתיה חד שמריי. אמר ליה: לאן את אזיל? אמר ליה: למסק מצלייה בירושלם. אמר ליה: ולא טב לך מצלי בהדין טורא בריכה ולא ביתא קיקלתא?! אמר ליה: אומר לכם למה אתם דומים - לכלב שלהוט אחר נבלה, כך לפי שאתם יודעים שעבודה זרה טמונה תחתיו. [דכתיב:]ויטמן אותם יעקב [תחת האלה אשר עם שכם], לפיכך אתם להוטים אחריו. [תרגום: ר' ישמעאל בן ר' יוסי עלה להתפלל בירושלים. עבר בפלטנוס (בשכם) וראהו שומרוני אחד. אמר לו: לאן אתה הולך? אמר לו: לעלות להתפלל בירושלים. אמר לו: ולא טוב לך להתפלל בהר הברכה הזה (הר גריזים) ולא בבית האשפה...]

בסופו של דור זה, בימיו של רבי יהודה הנשיא, חלה הטבה משמעותית ביחסם של הרומאים אל היהודים, תחת שלטונו של הקיסר אנטונינוס, שעל פי מקורותינו היו לו קשרים מיוחדים עם רבי²⁵. גם במקורות החיצוניים נמצא, שכנראה אנטונינוס הוא זה שפרסם פקודה המשווה את זכויותיהם של היהודים שבמרחבי קיסרותו, מה שיכול להסביר את השתפרות מצבם של היהודים בירושלים, המוכחת יותר מן המקורות הבאים (אף המקורות על הדור הראשון לאמוראים מתייחסים בעצם גם לדור זה).

ר' יהודה הנשיא ותלמידיו בית מדרשו מביאים כמה הלכות בשם "קהלא קדישא דבירושלים", כדוגמת הלכות אלו²⁶:

²³ בראשית רבא פא;ג. ובדבריים רבה ג;ו סיפור דומה על ר' יונתן.

²⁴ בירושלמי עבודה זרה פ"ה מ"ד: 'ניפוליס' (שכם).

²⁵ במסכת עבודה זרה י ע"ב מסופר, שהיתה מנהרה מביתו של אנטונינוס לביתו של רבי, שדרכה היה בא ללמוד תורה בהסתר עם רבי, ובאותו עמוד גם נאמר שהוא יוצא מן הכלל "ולא יהיה שריד לבית עשו" (עובדיה אייח).

²⁶ ומובאה נוספת בברכות ט ע"ב.

16. ...העיד רבי יוסי בן אליקים משום קהלה קדישא דבירושלים: כל הסומך גאולה לתפילה אינו נזוק כל היום כולו.²⁷

17. ...והאמר רבי שמעון בן פזי אמר רבי יהושע בן לוי אמר רבי משום קהלא קדישא שבירושלים: אפילו עשר מצעות זו על גב זו, וכלאים תחזתיהן – אסור לישון עליהן.²⁸

18. ...דאמר רבי שמעון בן פזי אמר רבי יהושע בן לוי אמר רבי יוסי בן שאול אמר רבי משום קהלא קדישא דבירושלים, רבי שמעון וחבריו [שהתירו לראות מום בכור ביום טוב] בשיטת רבי מאיר אמרוה.²⁹

19. ...העיד רבי יהושע בן לוי משום קהלא קדישא דירושלים על שני אדרים, שמקדשין אותם ביום עיבוריהן.³⁰

בפשטות, מדובר כאן על קהילת יהודים הגרים בירושלים, ובה גם חכמים חשובים שהתנאים מייחסים חשיבות מרובה לדבריהם. אף נראה שמדובר בקהילה השומרת על מסורות הלכתיות ישנות, כמו בקשר לעיבור השנה וקידוש החודש – דבר שלא נעשה בירושלים זה זמן רב – ומכאן משמע שקהילה זו שמרה על הרציפות מאז החורבן.³¹

²⁷ ברכות ט ע"ב.

²⁸ יומא סט ע"א, ביצה יד ע"ב, תמיד כז ע"ב.

²⁹ ביצה כז ע"א.

³⁰ ראש השנה יט ע"ב.

³¹ אמנם, ניתן לטעון שמדובר על קהילת "יוצאי ירושלים" הנמצאים במקום אחר (וכ"כ ש. קליין במבוא לספר הישוב עמ' כא, והוכיח דבריו גם מכך שמצינו שנקרא חכם 'איש ירושלים' למרות שהוא היה נמצא בגליל), אך הלשון המפורשת 'דבירושלים' מוכיחה קצת שמדובר בחכמים שהיו יושבים ממש בירושלים (וראה באריכות את מאמרו של ש. ספראי, קהילת קדישא דבירושלם, נדפס גם בספרו בימי הבית ובימי המשנה א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 171-181).

ד. בתקופת האמוראים

בדור הראשון לאמוראים: ג'תתק"ף-ד'י (220-250 לספ"ה)³²

גם את גדולי דור זה אנו מוצאים עולים לירושלים, כפי שמסופר בירושלמי³²:

20. ר' חנינא ורבי יונתן ורבי יהושע בן לוי עלו לירושלים. נתמנו להם פירות ובקשו לפדותן בגבולין. אמר לון חד סבא (נ"א: אמרה להם חדא סבתא), אבוכון לא הוו עבדין כן אלא מפקרן חוץ לחומה ופודין אותן שם³³.

כאן רואים אנו גם עולי רגל, וגם 'סבא' (או סבתא) שהוא כנראה תושב ירושלים ואף יודע למסור על מנהגם של אנשי ירושלים בפרות מעשר שני. ומכאן יש ללמוד על נוכחות יהודית קבועה בירושלים, בדור זה ו/או בדור שלפניו.

בדור השני והשלישי לאמוראים: ד'י-פ (250-320 לספ"ה)³⁴

³² מעשר שני פ"ג ה"ו.

³³ לפי גירסת הגר"א (מפקין חוץ לחומה) ופירושו (וכן פירש הרידב"ז) הזדמנו לחכמים פירות טבל בתוך ירושלים ובקשו להפריש מע"ש ולפדותו בתוך העיר, כיון שלדעתם בטלה קדושת העיר עכשיו ומותר לפדות בתוכה מע"ש. וההיא סבתא אמרה ש"מנהג ירושלים" אינו כן, כיון שסוברים שקדושת העיר קיימת ואסור לפדות בתוכה מע"ש, אלא מוציאים את הפירות חוץ לעיר וסומכים על דעת ר' שמעון בן יהודה בשם הלל שמותר להוציא פירות טבל שנגמרה מלאכתן מחוץ לירושלים (וראה גם בביאור הגר"א לשו"ע יו"ד שלא ס"ק רה).

וראה בפני משה שפירש באופן אחר. ועכ"פ, גם אנשי ירושלים לא יכלו לאכול מעשר שני, כי גם אם הקדושה קיימת אי אפשר לאכול כשאין מובח - עיין במראה-הפנים שם.

³⁴ על רבי חייא בר אבא (במקור מס. 21) מסופר שעוד שמש את אמוראי הדור הראשון (ירושלמי הוריות פ"ג סה"ד: "רבי חנינא הוה מסתמך ברבי חייא בר אבא"), אך הוא בעיקר תלמידו של רבי יוחנן, וממילא הוא משתייך יותר לדור השלישי, ומהווה חוליה מקשרת ומעבירה מסורת בין הדור הראשון לשלישי [ראה עוד אודותיו אצל א. א. היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון עת"ר (להלן: היימאן, תתנו"א) עמ' 435].

רבי זעירא-זירא (במקור מס. 22) היה תלמידם של רבי יהודה (נפטר בתר"י לשטרות, ד"נט לבריאה, 300 לספ"ה) ורבי יוחנן (נפטר בתק"ץ לשטרות, ד'לט לבריאה, 280 לספ"ה) - התאריכים ע"פ אגרת רב שרירא גאון, מהדורת היימאן, לונדון אעת"ר (להלן: אגרת רש"ג) חלק ג' פרק ב' עמ' 70/1). ונחשב גם הוא לבן הדור השלישי.

רב שילא (שם) הוא רב שילא (איש כפר תמרתא) הארץ ישראלי (אינו רב שילא הבבלי שאותו מצא רב כשריד לבבל) גם הוא מביא שמועות בשם רבי יוחנן, ונחשב תלמידו וממילא בן הדור השלישי (ראה עוד אצל היימאן, תתנו"א עמ' 1113).

אם אכן הגירסא היא רבי אילא, כפי כת"י וואתיקן 76 (וכן מסתבר, שהרי בירושלמי יומא פ"ג ה"ה מצינו את ר' זירא מקלס את רבי אילא וקוראו 'בניה דאורייתא'). הלא הוא רבי אלעאי מגדולי הדור השלישי, ששמש את רבי יוחנן והיה חברים של רבי אמי ורבי אסי (ראה עוד אצל היימאן, תתנו"א עמ' 143-146).

רבי ירמיה (במקור מס. 23) שהיה תלמידו של רבי זירא, פעל בעיקר בדור השלישי ונמשך זמנו גם לתוך הדור הרביעי (ראה היימאן, תתנו"א עמ' 803-811).

עדות מפורשת על יהודי שהיה רגיל לפקוד את ירושלים, אנו רואים בשאלתו המובאת בירושלמי³⁵:

21. שמעון קמטריא³⁶ שאל לר' חייא בר אבא: בגין דאנא חמר וסליק לירושלים כל שעה, מהו שנקרע³⁷? אמר ליה: אי בתוך שלושים יום אי אתה צריך לקרוע, לאחר שלשים צריך אתה לקרוע.

במדרש של האמוראים בני הדור, אנו מוצאים שבזמנם נהגה ממש עליה לרגל לירושלים, כדרך שנהגה בזמן שהיה המקדש קיים³⁸:

22. על (רבי זעירא) לבית וועדא ושמע קליה דרבי שילא (בכת"י: רבי אילא) יתיב דריש: "אם חומה היא... ואם דלת היא נצור עליה לוח ארז" — מה צורה זו אף על פי שהיא מטשטשת מקומה ניכר, כך אף על פי שחרב בית המקדש לא בטלו פעמי רגלים ג' פעמים בשנה.

בדור זה גם נשאלה בבית המדרש השאלה הבאה³⁹:

23. בעי רבי ירמיה: בן בבל שעלה לארץ ישראל ונעלם ממנו מקום מקדש, מהו?

כוונת השאלה היא האם 'בן בבל' שנכנס בטעות למקום המקדש חייב קרבן על שגגתו, אך לענייננו, מניסוח השאלה מוכח שיושבי ארץ ישראל ידעו היכן הוא מקום המקדש ולכן צריך לתת דוגמא מבן בבל שעלה לא"י (כדוגמת רב ירמיה עצמו⁴⁰), וכמו שכתבו התוספות⁴¹:

24. ... צריך לפרש דבזמן הזה מיירי... ומכל מקום נקט בן בבל לפי שבני ארץ ישראל רגילים להכיר יוזהר.

³⁵ ברכות פ"ט ה"ב.

³⁶ ש. קליין, ספר הישוב א"א, עמ' 143, סובר כי שמעון היה בן העיר אום קנטיר שבגולן.

³⁷ פירוש: כיון שאני חמר ועולה לירושלים כל שעה, מה דיני בחיוב הקריעה על חורבן ירושלים?

³⁸ שיר השירים רבה ח:ג. אמנם קשה לקבוע בודאות כי אכן התיאורים מתיחסים לזמנן של החכמים בעצמם, אבל על כל פנים, ודאי שמתוארת כאן עליה לרגל, שהיא מנהג נפוץ, ונוהגת אחרי החורבן. ואם כן אין סיבה שלא לומר את ההנחה המסתברת, שהחכמים היו עדי ראייה לעליה שאותה הם מתארים.

³⁹ שבועות יד ע"ב.

⁴⁰ כתובות עה ע"א.

⁴¹ שם ד"ה ונעלם.

בדור הרביעי והחמישי לאמוראים: ד'פ-ק"ל (320-370 לספ"ה"נ).

בדור זה חלו שינויים מפליגים בקיסרות הרומית, כאשר על כס הקיסרות עלה הקיסר קונסטנטינוס, שהתקרב מאד לחוגי הנוצרים ואף הפך את הדת הנוצרית לדת מועדפת ע"י השלטון. בזמנו נגזרו גזרות קשות על היהודים שאף הביאו לעזיבה גדולה של הארץ⁴². כנראה כחלק מאדיקותו בנצרות, הוא ראה לנכון, בשנת ד'צה (335 לספ"ה"נ), לגזור על היהודים גם שלא להיכנס לירושלים. כפי שמובא אצל ההיסטוריון הערבי-נוצרי אבן-בטריק:

25. וצווה המלך קונסטנטינוס שלא ישכון יהודי בירושלים ולא יעבור בה⁴³.

לגבי אמוראי דור זה, קשה לברר בדיוק האם העליות לירושלים שמתוארות במקורות שנביא להלן התרחשו לפני גזירת קונסטנטינוס או לאחריה⁴⁴, אבל ברור כי גם לאחר שנגזרה הגזירה – שספק עד כמה החזיקו בה הקיסרים אחריו (ובמיוחד יוליאנוס – שמלך 27 שנה לאחר גזרה זו – שכפר בנצרות ואף רצה לבנות את בית המקדש, כפי שנביא להלן) – עדיין הגיעו היהודים לירושלים, ולו ביום אחד בשנה, כפי שמתואר בתיאור הנוסע מבורדו שהבאנו לעיל (מקור מס.1), שזמנו סמוך מאד לגזירה הזו. כן ברור כי בדורות הבאים, שנים ספורות לאחר מכן, חזרו היהודים לעלות לירושלים ואף להר הבית, כפי שנראה במקורות שנביא כעת.

גם בדור הזה, למרות הצרות הרבות והגזרות, המשיכו היהודים לקיים את מנהגם, ולהמשיך אף לקיים עליות לרגל לירושלים, כפי שרואים מהמדרש הבא⁴⁵:

⁴² באגרת רב שרירא גאון (מהדורת היימאן, חלק ב' פרק ג' עמ' 54): "ובתר הכי אביי ורבא, ונפיש שמדא בא"י ואמעטא הוראה תמן טובא ונחית מן דהוה תמן מן בבלאי כגון רבין ורב דימי וכולהו נחותי דנחתין להבא". בין גזירותיו של קונסטנטינוס היה גם חידוש האיסור על המילה והגירות מימי הדריינוס.

⁴³ עפ"י ש. קרויס במאמרו הנ"ל עמ' 55. ומעיר שם שעצם חידוש הגזירה, מעיד על כך שלפני החידוש, עלו יהודים לירושלים, ואולי אף ישבו בה.

⁴⁴ ר' ברכיה (במקור מס. 26) אמנם היה בן הדור הרביעי לאמוראי א"י (ראה אודותיו אצל היימאן, תתנו"א עמ' 297), וגם מתוכן דבריו ברור שהוא מדבר על זמן בו היתה גזרה שלא להגיע לירושלים. ר' פנחס הראשון המוזכר כאן (מקור מס. 27), הוא ר' פנחס בר חמא המוזכר פעמים רבות מאד באגדות, וגם הוא בן הדור הרביעי, שאמנם יותר מוכח שהיה מאוחר יותר לגזרות, שכן היו לו דיבורים עם ר' יהודא נשיאה השלישי, שפעל בעיקר לאחר שכבר נגזרו הגזרות (ראה היימאן שם עמ' 615), אך יתכן גם שסיפר מעשה שזכר מקטנותו, זמן שעוד היו עליות לרגל קבועות ונפוצות.

⁴⁵ איכה רבה א:נט. מהדורת בובר שצב.

26. "אלה אזכרה... כי אעבור בסך אדם עד בית אלקים" אמר רבי ברכיה: אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה, לשעבר הייתי עולה וסלי ביכורים על ראשי בהשכמה, והיו אומרים 'קומו ונעלה...'... ועכשיו 'אדם' - דמוא סלקא ודמומה נחתא [כלומר: בשתיקה עולה ובשתיקה יורדת]. 'אלה אזכרה' - לשעבר הייתי עולה בשירות ובזמירות לפני הקב"ה, כמד"א: 'בקול רנה ותודה'. ועכשיו בכיה סלקא ובכיה נחתא. 'אלה אזכרה' - לשעבר הייתי עולה המוניות המוניות של חגיגה, המון חוגג... ועכשיו רמשא סלקא רמשא נחתא [תרגום: בערב עולה ובערב יורדת].

במדרש⁴⁶ מובא גם מעשה פלאי הקשור עם העליה לרגל⁴⁷:

27. אמר ר' פנחס: מעשה בשני אחים עשירים שהיו באשקלון, והיו להם שכנים רעים מאומות העולם, והוון אמרין: אימתי אילין יהודאין סלקין למצליה בירושלם, ואנן עלין מקפחין ביזיהון ומחרבין להון. מטא זמנא וסלקין. זימן להם הקב"ה מלאכים כדמותן והוון נכנסין ויוצאין בתוך בתיהם. מן דאתיין מן ירושלם, פלגין מן מה דאייתון עמהון לכל מגריהון. אמרון לון: אן הויתון. אמרון לון: בירושלם. אימת סליקתון? ביום פלן... אמרין בריך אלההון דיהודאין דלא שבקון ולא שבק יתהון...

[תרגום: ... והיו אומרים: אימתי היהודים האלה עולים להתפלל בירושלים, ואננו נכנסים גוזלים בתיהם, ומחריבים אותם. הגיע הזמן ועלו. זימן להם הקב"ה מלאכים כדמותם, והיו נכנסים ויוצאים בתוך בתיהם. כאשר באו מירושלים, חלקו ממה שהביאו אתם לכל שכניהם. אמרו להם: היכן הייתם? אמרו להם: בירושלים. מתי עלייתם? ביום פלוני... אמרו ברוך אלקיהם של היהודים, שלא עזבוהו ולא עזב אותם...]

⁴⁶ שיר השירים רבה ז(א)ב.

⁴⁷ אמנם גם כאן קשה לקבוע בוודאות כי המעשה אכן אירע בימיו של ר' פנחס, אבל שמץ ראיה יש כי אירע לאחר החורבן (וא"כ אין מניעה לומר שאכן אירע בימיו של ר' פנחס), בכך שהגויים אומרים על היהודים שהם הולכים להתפלל בירושלים, ולא להקריב קרבנות, כפי שהיה בזמן הבית. וכן ממדרשו של ר' ברכיה בן דורו של ר' פנחס במקור הקודם, ברור שהיתה בזמנם עליה לרגל, ואם כן אין צורך להרחיק עדותו של ר' פנחס.

בירושלמי⁴⁸, בתוך הדיון על קדושתו של ה'אגף' – עובי השער של הר הבית – מובאת עדות על עלית חכמים אף להר הבית עצמו. לגבי חכמים אלו אף ניתן לקבוע שחיו לאחר שכבר נגזרו גזרות קונסטנטינוס⁴⁹:

28. ר' יוחנן בר מרייה בשם רב פנחס. מן מה דאנן חמיי רבנן שלחין סנדליהון תחת האגוף של הר הבית, הדא אמר שלא קדשו תחת האגוף של הר הבית... פירוש: מזה שאנו רואים רבנים שחולצים נעליהם תחת עובי השער של הר הבית, זאת אומרת⁵⁰.

מכאן גם ברור שהאמוראים ידעו היכן, בתוך הר הבית, נמצא מקום המקדש, שאם לא כן לא היו רשאים להכנס⁵¹.

פעם נוספת אנו שומעים על ר' פנחס הנמצא בירושלים⁵²:

29. ר' פנחס מסאב לה ופדה לה⁵³.

מהתקופה שלאחר מכן, שהיא התקופה שלאחר חתימת התלמודים, מתמעטים כמעט לגמרי המקורות היהודיים, ואת ידיעותינו על נוכחותם של היהודים בירושלים, אנו שואבים ממקורות נוכריים.

⁴⁸ פסחים פ"ז הי"ב.

⁴⁹ ר' פנחס המוזכר כאן כבעל השמועה אינו ר' פנחס דלעיל (מקור מס. 27) בעל האגדה, אלא אמורא ארץ ישראלי בן הדור החמישי, שכן רואים ממקומות רבים (ראה מראי-מקומות אצל היימאן, תתנו"א עמ' 1021) שהיה תלמידו המובהק של ר' יוסי (בר זבדא). חברו של רבי יונה, בן הדור הרביעי (שהיה כנראה בין היורדים לבבל בזמן הגזרות וחזר לא"י אח"כ – ראה אודותיו אצל היימאן שם, עמ' 713-717). גם ר' יוחנן מן מרייה מעביר השמועה הוא בן דור זה, שכן בנוסף למסירתו כאן בשם ר' פנחס, בירושלמי פסחים פ"ה ה"ו הוא דן יחד עם ר' מנא בנו של ר' יונה (ראה גם ירושלמי עירובין ספ"ח: "אמר ר' חייא בר מרייה לר' מני, הכי אמר ר' יונה אבון..."). וממילא ברור שדבריו נאמרו בתקופה שכבר הכירה את גזירות קונסטנטינוס. יתכן אמנם שרבנן היו נכנסים רק ברשות מיוחדת, עבור תשלום וכדו', כמו שמתאר הירונימוס בתקופה הבאה (מקור מס. 30) – או שיש כאן הוכחה כנגד טענות הנוצרים שונאי ישראל שאכן הגזירה נשמרה.

⁵⁰ חליצת המנעלים בכניסה להר הבית היא מדיני מורא מקדש – "לא יכנס להר הבית במקלו ובמנעלו" (משנה ברכות פ"ט מ"ה).

⁵¹ כי גם אם היה להם אפר פרה אדומה והיו רשאים להכנס למקום העזרה, מ"מ לא היו רשאים להכנס לעזרת ישראל ופנימה מזה. ואין לומר שסברו שבטלה הקדושה שהרי נהגו בדיני מורא מקדש, ועוד; הרי ר' פנחס מוסר השמועה חשש לדעה שהקדושה קיימת כמו שכתוב בפירוש במקור הבא.

⁵² ירושלמי מעשר שני פ"ג ה"ו.

⁵³ וממשיך הירושלמי "דחושש לדין ולדין" – כלומר, ר' פנחס חשש לדעה שקדושת ירושלים לא בטלה ואסור לפדות בתוכה מע"ש, וחשש גם לדעה שפירות שנגמרה מלאכתן "נקלטים" בתוך ירושלים ואסור להוציאם, ולכן טימא את הפירות, שהרי פירות מע"ש שנטמאו מותר לפדותם אפילו בתוך ירושלים (ע"פ פירוש הגר"א הנ"ל).

ה. לאחר חתימת התלמוד

יוליאנוס קיסר ובניית המקדש: ד'קכ"ב/ג (3-362 לספ"ה)⁵⁴

בשנת ד'קכ"ב (362 לספ"ה) עלה לכס הקיסרות הקיסר יוליאנוס המכונה ע"י הנוצרים 'הכופר', שכן לעומת קודמיו – מאז קונסטנטינוס שהשליט את הדת הנוצרית על הקיסרות – היה הוא מאמין באלילות, ואף רדף את הנוצרים ושאף להפיץ את אמונתו.

כחלק מהמהפכה התרבותית שהוביל, חיקה יוליאנוס את כורש ושלח אגרת אל היהודים, שבה הוא מזמנים לבנות את בית המקדש⁵⁵. הוא אף שלח את ידידו הקרוב, אלפיוס, להשגיח על מלאכת הבניה, בעת שהוא יצא ללחום עם הפרסים בארצם. בעקבות אסון – יש אומרים שריפה ויש אומרים רעידת אדמה – נפסקה הבניה, ועם מותו של יוליאנוס במלחמתו עם הפרסים זמן קצר לאחר מכן, נגנזו הרעיון, והנצרות, על שנאתה המופלגת ליהדות, שבה ושלטה במרחבי הקיסרות.

על אף שבמקורותינו אין זכר למאורע זה⁵⁶, הרי כיון שעל-פי הידוע לנו מן המקורות, נענו היהודים ליזמת יוליאנוס (-דבר שמן הסתם נעשה בהסכמת

⁵⁴ ראה: י. לוי, 'יוליאנוס קיסר ובניין הבית', בתוך: 'עולמות נפגשים', מחקרים על מעמדה של היהדות בעולם היווני-רומאי, ירושלים תשכ"ט. גייגר, המרד בימי גאלוס ופרשת בנין הבית בימי יוליאנוס, בתוך: ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכבוש המוסלמי, חלק א.

⁵⁵ אגרות יוליאנוס פט B.

⁵⁶ מלבד מה שמציין הירונימוס (ראה אודותיו מיד להלן), בפירושו לדניאל יא:לד, שהיהודים פירשו את הפסוק הזה 'ובהשלים יעזרו עזר מעט' על תקופת מלכותו הקצרה של יוליאנוס (עפ"י גרץ (שפ"ר), דברי ימי ישראל, כרך ב' עמ' 425). וכן ביספר היוחסין לרבי אברהם זכות ממגורשי ספרד ופוטוגל מספר (מאמר שישי, במהדורת פיליפאוסקי, פרנקפורט תרפ"ט, עמ' 246) על הקיסר 'גוליינו אפשאטו' שמלך בשנת ה'תקע"ב (למנין היצירה של הנוצרים, שעל פי חשבונותיו של בעל 'היוחסין', היא שנת ד'קלג לחשבוננו – 372/3 לספ"ה, אך על פי השוואה לשנים שהוא מציין לקיסרים לפניו ואחריו, נראה שנפלה כאן טעות וכוונתו לשנת ה'תקס"ב למנין היצירה של הנוצרים – שהיא אכן שנת עלייתו של יוליאנוס לשלטון – ד'קכ"ב - 362 לספ"ה), שמלך ב' שנים וה' חודשים - וברורו שכוונתו לקיסר יוליאנוס, ובסיפורו על הקיסר שמלך אחריו 'אליטיאנוש' הוא מספר כך: "ובזאת השנה בשנת ה'ב' לאליטיינו היה רעש בכל העולם... ובית המקדש של ישראל שהיה אז בירושלים – שבנו אותו היהודים בהוצאה גדולה קודם לזה ד' שנים בימי גוליאנו אפושטאטו – נשקע בזה הרעש והרג הרבה יהודים, ואחר זה ביום מחרתו יצא אש ונשרף הכל ואפילו כלי הברזל... ולטיינו הקיסר היה מנגד לנוצרים והוא החזיר היהודים ל[י]רו[ש]לים וצוה שיחזרו לבנו[ת] בית המקדש, ונת[ן] להם רשות וגם עזר[ה] והוצאתו ואמר שאין זבח וסבר חוץ מירושלים, ואז נתעלו היהודים לעשות בנין יותר מפואר ממה שהיה בראשונה" (וברור למדי, שדבריו הם העתקה לא נקייה משיבושים של דברי ההסטוריונים הביזנטיים).

למרות שתיקת המקורות היהודים מנושא זה, כבר עמדו על כך שיתכן לקשר לענין את דברי ר' אחא בירושלמי מעשר-שני פ"ה ה"ב: "את אומרת שבית המקדש עתיד להבנות קודם מלכות בית דוד", ואפשר שר' אחא נדרש לסוגיא זו בהקשר למאורע המעשי של הרשיון לבנין המקדש. מן הדורות האחרונים, ראוי לציין את דברי המלבי"ם בפירושו לדניאל יב, יא בענין זה.

החכמים), יש להוכיח מכאן שידעו אז היכן הוא מקום המקדש. מכל מקום, ודאי שבאותו זמן היו יהודים בירושלים.

תיאוריו הסותרים של הירונימוס – מת בשנת ד'קף (425 לספחה"נ)

הירונימוס הוא מ'אבות הכנסייה' שחי בבית לחם בסוף המאה הרביעית לספחה"נ. הוא מתאר תיאור נרחב ומלא שנאה, את עלייתם של היהודים לירושלים⁵⁷:

30. וזה (דברי הנבואה שבפרק א' בצפניה על גלות הצפויה ליהודה), לא נאמר על הגלות, אלא עד היום הזה אסורים העבדים בלתי הנאמנים (היהודים), מהיכנס ירושלימה... והם קונים בכסף את הזכות לבכות על חורבות עירם... ואין מרשים להם לבכות אפילו בכייה אחת חינום. ותראה כי ביום שנלכדה ירושלים בידי הרומאים [- תשעה באב] באים עם נדכא, מתקהלות נשים כבדות-זקנה וגרים עשוקי-שנים ולבושי קרעים... קהל האומללים מתכנס... מבכה עם אומלל, אך לא ראוי לרחמים את חורבות המקדש. ויש אתם בבכיים זה שופרות...

חשוב לשים לב שהירונימוס אינו אומר שהיהודים באים למקום זה רק ביום החורבן, אלא שהוא נהנה במיוחד לתאר את ההמונים הבאים לבכות ביום זה.

לעומת המשתמע מדבריו אלה, כי בזמנו לא יכלו יהודים לגור בירושלים, הרי מדבריו עצמו במקום אחר נראה כי לפחות יהודים בודדים גרו בירושלים⁵⁸:

31. בכמה עמל וכסף עלה בידי בירושלים ובבית לחם, לשמוע בלילה תורה מפי בר חנינא, יען כי פחד מפני היהודים, והיה בעיני ניקודימוס שני [עפ"י האוונגיליון, היה ניקודימוס, קצין היהודים, בא אל יש"ו בלילה].

לא רק אותו 'בר חנינא' היה גר בירושלים, אלא גם יהודים אחרים, שמהם פחד בר חנינא פן יענישו אותו, על שהוא מלמד גוי תורה.

⁵⁷ פירושו לספר צפניה. א:ט"ו-ט"ז. עפ"י תרגום כורש אדלר, תזכיר הכותל המערבי, עמ' 16.

⁵⁸ עפ"י ספר הישוב א"א עמ' 16. לגבי מהימנותו המפוקפקת של הירונימוס (ואבות הכנסייה בכלל), בעיקר בנוגע לעדויות על בזיונם של היהודים, ראה במאמרו הנ"ל של קרויס עמ' 56-57.

ימי הקיסרית אודוקיה: שנת ד'קצ"ח/ט (438/9 לספחה"נ)

הקיסרית אודוקיה, בהיותה בשנת ד'קצ"ח/ט בירושלים, התירה ליהודים, על פי בקשתם, להתפלל על חרבות בית המקדש. וראשי היהודים מיהרו ושלחו מכתב לאחיהם שבגולה⁵⁹:

32. לעמא רבא ועשינא דיודיא מן כהנא ורישנא דגלילא סגי שלם. תהוון דיין ידעין דשלם לה זבנא דבודרה דעמן והא מכיל מטי יומא דכונשא דשרבתן, הא גיר מלכא דרומיא פקדו לן דמדינתן אורישראל תתפנא לן. אלא סהרבו ותו לאורשלם לעאדא דמטאלא מאל דמלכותן באורשלם תקנא.

[תרגום: אל עם היהודים הגדול והעצום, מאת ראשי העדה בגליל, שלום. דעו לכם שזמן גלות עמנו כבר עבר והגיע יום קבוץ שבטינו, כי מלכי הרומאים צוו שעירנו ירושלים תושב לנו. מהרו לעלות ירושלימה לחג הסוכות, כי קום תקום מלכותינו בירושלים.]

ואמנם, בחג הסוכות של אותה שנה, ספרו בר צומא, הארכימנדרית של נציבין שבפרס ותלמידיו, אלפי יהודים שעלו לירושלים לחוג את חג הסוכות⁶⁰.

בימי הנזיר מר סבא (הי בין ד'קצ"ט-ד'צ"ב - 439-532 לספחה"נ)⁶¹

בספר שנכתב על קורותיו של הנזיר, ע"י קירילוס מסקיטופוליס (בית שאן), מסופר כי בביקורו של הנזיר בארמון הקיסר בקושטא - בשנת ד'רפ"ב (522 לספחה"נ) בערך - הוא ביקש מהקיסר עוד ויתור בנוגע למס ה"כריסרגירון", ואמנם קבל אותו. אולם לאחר מכן חלה התערבות, והיא המעניינת אותנו:

33. ...אולם מרינוס הרשע, שנהל ברשות אלהים את עניני המדינה ושהיה מפנה ומטה את דעתו החלושה של הקיסר לרצונו, מיד לאחר שמעו את החלטת

⁵⁹ מובא בספר "קורות בר צומא מנציבין". מובא כאן עפ"י ספר הישוב א"א עמ' 33.

⁶⁰ עפ"י אותו ספר של בר צומא הפרסי. הובא בתזכיר על הכותל המערבי, שהוגש לוועדה המיוחדת של חבר הלאומים (תר"ץ) עמ' 16.

⁶¹ המובא בפרק זה, הוא על פי המבוא לספר הישוב עמ' כג-כו.

הקיסר בענין החנינה הזאת, הופיע לפניו והתנגד לפרסום החוק הזה, בהזכירו את הנסאוריאנים שבעיר הקדושה והיהודים, ו(עוד) כאלה (שבעיר הזאת) שאינם ראויים למתות קיסריות.

מתעודה זאת מוכח, כי בזמנו של מר סבא לא רק שהיו היהודים מבקרים בירושלים, אלא אף היה ישוב יהודי של ממש בעיר.

תעודה נוספת מאותו מקור, שנכתבה בערך בשנת ד'רע"ז-ח (8-517 לספה"נ), מתארת את גירושם של הנזירים מכנסיית 'התחיה', ומכנסיית 'ציון', וגם בה מוזכרים, כבדרך אגב, היהודים יושבי ירושלים:

34. ...אלה החיים חיי נזירים, הורדו בכח בפומבי מאותה הכנסייה ציון ומכנסיית 'התחיה' הנכבדה למראה עיני הנכרים היהודים והשומרונים...

עד כמה היה יציב הישוב היהודי בירושלים באותה תקופה, אין לנו מקורות מהימנים, אך בהתחשב בעובדה כי מזמנו של הירונימוס – המתאר יהודים גרים בירושלים – ועד זמנו של מר סבא, המתאר גם הוא קהילה יהודית בירושלים, עברו רק 80 שנה, שבהם לא ידוע לנו על מאורעות מיוחדים ושינויים מחמירים כלפי היהודים (ולהיפך, מדבריו של מרינוס עולה כי היה להם שוויון זכויות). סביר מאוד להניח כי בכל השנים האלו נשמר הרצף של הנוכחות היהודית, וגם אם הוא נפסק לזמן מה, מסתבר כי היה זה לזמן קצר מאד, שלא יכול היה ליצור נתק ממשי בקשר של היהודים לירושלים ולמסורות הקשורות בה.

ו. בשלהי השלטון הביזנטי

ערב הכיבוש הפרסי (סוף המאה השישית ותחלת המאה השביעית לספה"נ)

בכתבי דיוניסיוס דתל מחרה מסופר על הטבלת יהודי ירושלים לנצרות בעל כרחם בימי הקיסר פוקאס (ד'שס"ב-ש"ע - 602-610 לספה"נ).⁶²

⁶² עפ"י ק. הילקוביץ בתוך המבוא לספר הישוב א' עמ' כה.

מסופר גם כי לפני כן, בימי המלך מאוריציוס (ד'שמ"ב-שס"ב - 582-602 לספחה"נ), כאשר חרבה הבזיליקה של קונסטנטין בירושלים, שלח מאוריציוס מיהודי קונסטנטינופול לבנות את הכנסייה החריבה מחדש. זה היה בשנת ד'שמ"ד (584 לספחה"נ), ויש להוכיח מכאן, לכל הפחות, שלא היה אז איסור על היהודים להכנס לירושלים, שאם לא כן לא סביר שהמלך היה מפר אותו.⁶³

בזמן הכיבוש הפרסי: ד'שע"ד (614 לספחה"נ)⁶⁴

כשעלה הצבא הפרסי בשנת ד'שע"ד (614 לספחה"נ), תחת פיקודו של המצביא רומי אוצדן, על ארץ ישראל, והתחיל לכבוש את חוף הארץ, הצטרפו אליו יהודים מכל חלקי הארץ, ביחוד מטבריה, הרי הגליל, נצרת וסביבותיה. כשעמדו גדודי הפרסים, יחד עם היהודים שהצטרפו אליהם, בשערי ירושלים, היה מוכן זכריה, האפטריארך של ירושלים, למסור את ירושלים בלי קרב, אבל תחת לחצן של המפלגות האחרות, הוא ארגן את הגנתה של העיר. לאחר 21 ימים של מצור, עלה בידי הפרסים לפרוץ את שערי העיר (לפי אחד המקורות)⁶⁵, היהודים תושבי ירושלים, הם שפתחו את שערי העיר, שבה נערך טבח בקרב התושבים הנוצריים. כשהתעייפו הפרסים משפיכות הדמים, הכריזו מצביאם, שכל אלה מהנוצרים שהתחבאו באיזה מקום, יצאו ממחבואם לחפשי. לאחר שמילאו את הפקודה, אסף אותם ובחר מהם את בעלי המלאכה כדי לשלוח אותם לפרס. את יתר העם כלא בבריכת ממילא. את מה שאירע שם מתאר סטרטגיוס:

35. כשהיהודים... ראו שהנוצרים היו מסורים בידי אויביהם שמחו מאד, כי שנא שנאו את הנוצרים... ואז נגשו היהודים אל הבריכה (ברכת ממילא) ויקראו לבנן אלהים (הכונה לנוצרים) שהיו כלואים ויאמרו להם לאמר: "אם תרצו להנצל ממות תהיו ליהודים, תתכחשו לכריסטוס ואז תצאו מהמקום הזה ותצטרפו אלינו ואנחנו נפדה אתכם בכספינו ותראו את הטובה אשר תקבלו ממנו". אולם

⁶³ עפ"י לוריא (לעיל הערה 14) עמ' 333.

⁶⁴ כל הסעיף הזה הוא עפ"י ק. הילקוביץ, "לשאלת השתתפותם של היהודים בכבוש ירושלים", ציון ד' (תר"ץ).

⁶⁵ סביאוס. הובא ע"י לוריא במאמרו הנ"ל.

מחשבתם וחפצם לא נתמלאו ולשוא היתה השתדלותם... וכשראו היהודים... את עמדתם החזקה של הנוצרים ואת אמונתם שאין להזיזה, קצפו מאד... כך קנו את הנוצרים ושחטו [אותם] ככבש... כשנלקח בשבי ההמון (הנוצרי) נשארו היהודים בירושלים והתחילו להרוס בידיהם את כל אלו מהכנסיות שנשארו עדין שלמות ולשרוף אותם...

התקוות שתלו היהודים בעמו של כורש נתבדו, ועד מהרה מצאו השליטים החדשים, כי מוטב להשלים עם הנוצרים. הם זנחו את היהודים עוזריהם בכבוש הארץ ואף הגלו רבים מהם לפרס.

כשכבש הרקליוס הנוצרי את ירושלים מידי הפרסים, הוא לקח נקם מידיהם של היהודים. כפי שמספר ההסטוריון אבן כלדון⁶⁶:

36. אחר כך נסע (הירקליוס) לירושלים, והביא אליו את היהודים, ונתן להם בתחילה חנינה. אחר כך הודיעו לו הבישופים והנזירים, מה עשו בכנסיות, והוא ראה אותן חרבות, וסיפרו לו על הנוצרים שהם הרגו. אזי ציווה היראקליוס להרגם ולא ניצל מהם אלא מי שנחבא או שהרחיק אל ההרים והמדבריות.

גירוש זה מירושלים לא האריך ימים, כי כ-23 שנים לאחר מכן, בשנת ד'שצ"ח (638 לספ"ה), נכבשה ירושלים ע"י צבאותיו של עומר. אם כן, על אף הטלטלות החריפות במעמדם של היהודים בירושלים, בתקופה זו של שלהי השלטון הביזנטי, הרי ההפסקות בנוכחות של היהודים בירושלים היו קצרות מאד, ואין לומר שהן עלולות היו ליצור נתק בקשר הרציף של היהודים לירושלים ולמסורותיה.

⁶⁶ מצוטט לפי ספרו של מ. איש שלום, מסעי הנוצרים לארץ ישראל עמ' 75.

פרק ג'

עדויות מזמן התקופה הערבית והלאה

א. תאור כללי

לירושלים נכבשה ע"י המוסלמים כנראה בשנת ד'שצ"ח (638 לספחה"נ), כאשר הח'ליף של המוסלמים היה עומר, אך כנראה לא הוא עצמו כבש את ירושלים, אלא אחד מאנשיו. על כל פנים, זמן מה לאחר הכיבוש, הגיע עומר לביקור בירושלים. מקום חשוב בביקורו תפס הביקור על הר הבית, במהלכו החלה (או התעצמה) עבודת פינוי האשפה מעל אבן השתיה. עומר התפלל שם כל הלילה, וקרא מהקוראן, ומאז החל להתמסד יחס הקדושה של המוסלמים כלפי הר הבית. אבל אף על פי כן, עיקר מקומם של המוסלמים על הר הבית, לא היה מקום אבן השתיה, אלא המקום המוכר כיום כמסגד אל-אקצא, בדרומו של הר הבית, ואילו על אבן השתיה, נבנה במהלך הזמן מבנה פשוט, שנועד, כנראה, לשמור על האבן. כפת הסלע המוכרת לנו, נבנתה רק כ-50 שנה מאוחר יותר, בין השנים ד'תמ"ח ל-ד'תנ"ב (688-692 לספחה"נ) ע"י הח'ליף עבד אל-מלך בן מרואן, מבית אומייא.²

¹ ראה דיון על כך אצל משה גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, ירושלים 1983, עמ' 76. תאריך סיום בנית הכיפה מופיע בתוך הכתובת המקיפה את הכיפה, אשר אומנם שונתה ע"י הח'ליף אל-מאמון, שמחק את שמו של עבד אל-מלך, בונה כיפת הסלע, ושיבץ בכתובת את שמו שלו (הזיוף ניכר לעין). אך לא טרח לשנות את התאריך הנמצא בתוך הכתובת, המוכיח מיהו באמת בונה הכיפה.

² על הסיבות לבניית כפת הסלע, ע"י עבד אל-מלך - יש מחלוקת בין החוקרים. גישה אחת, שמיצגה העיקרי הוא י.י. גולדציהר [Goldzeiger, *Muslim Studies* (S. M. Stern, ed.) London 1], טוענת כי מטרתו של עבד אל-מלך, היתה להעביר את מרכז הכובד הרוחני-פולחני אל ירושלים, שהיתה תחת שלטונו האומיי-דמשקאי, כדוגמת ירבעם בן נבט, להבדיל. הגישה השנייה, שמיצגה העיקרי הוא ש.ד. גויטיין [קדושתה של ארץ ישראל בחסידות המוסלמית; ידיעות, יב (תש"ו) עמ' 121], טוענת שלא בשדה הפוליטיקה, אלא בשטח הדת בלבד צריכים לבקש את הדחיפה המקורית להערכתה של קדושת ארץ ישראל באיסלאם הקדום. אבל גם לפי גישה זו, התפתח יחס הקדושה אל ארץ ישראל וירושלים רק סמוך לזמנו של עבד אל-מלך.

משך כל השנים מאז בנית כיפת הסלע ועד הדורות האחרונים ממש, היה ידוע ומפורסם לכל יושבי ירושלים והעוברים בה – החל מהיהודים דרך המוסלמים ועד הנוצרים – כי כיפת הסלע עומדת במקום קודש הקודשים, ובתוכה נמצאת אבן השתיה. ראשיתה של המסורת הזו נעוצה בשותפותם של היהודים בחשיפת אבן השתיה, והדרכתם את המוסלמים היכן יש לחפשה ומה משמעותה של האבן. מאז והלאה היה פשוט לכל כי אין לפקפק באמיתות הזיהוי הפשוט והמפורסם.

יש לציין שהמחקר ההיסטורי של התקופה הראשונה עצמה – זמן כיבוש ירושלים ובנין כיפת הסלע – נתקל בבעיה קשה של מיעוט, וכמעט מחסור מוחלט, בתעודות כתובות בנות הזמן. לגבי מקורות יהודיים: התקופה היא ראשית תקופת הגאונים, שממנה כמעט לא נותרו לנו מקורות כתובים, וודאי לא כאלו שנכתבו בארץ ישראל. גם הערבים בני אותה תקופה לא הרבו לכתוב³, והנוצרים – אמנם כתבו, אך כתבו מעט, וגם מה שכתבו מעורב בזיופים מגמתיים.

חשוב להדגיש שעובדת המצאותו של ישוב יהודי בירושלים באותו זמן אינה מוטלת בספק – מה שודאי מאפשר את העברת המסורת. אך על השתתפותם של היהודים בקביעת מקום כיפת הסלע – על כך קיימים מקורות בודדים בני אותה תקופה, בשל דלות החומר ההסטורי הכתוב מאותו זמן – ומכל מקום המקורות שכן הגיעו לידנו מצטרפים אל שלל המקורות מן הדורות הבאים המעידים כולם על אותה עובדה יסודית.

בפרק זה, נראה את השתמרות והשתלשלות המסורת על זיהויה של אבן השתיה, מאז הכיבוש המוסלמי של ירושלים. ראשית נביא עדויות על כך שאכן קביעת זהותה של הצחרה כאבן השתיה, מיד לאחר הכיבוש המוסלמי, נעשתה

³ בתקופה זו רק החלה להתגבש היכולת הספרותית של הערבים, שהגיע לרמה סבירה רק במהלך השלטון העבאסי (שהחל בשנת 750 לספחה"נ). ראה למשל אצל י. גולדציהר, קיצור תולדות הספרות הערבית (תרגום מקרואטית פ. שנער), ירושלים תשל"ב, עמ' 110-113, המונה את ספריהם (המוגבלים מאד בערכם לענייננו) של אל-ואקדי שנפטר בשנת 823, ותלמידו אבן סעד (נפטר בשנת 845), כספרים הראשונים של ה'מגאזי' – סיפורי המלחמות. ומיד לאחריהם, הוא מונה את ספרו של טברי (נפטר ב-923) שממנו נביא להלן מקור לענייננו.

על פי היהודים יושבי הארץ. היהודים שמרו על קשר עם מקום המקדש לאורך כל התקופה, כפי שהראנו בפרק הקודם, וניתן להניח באופן פשוט, שהמסורת על מיקומם של המקדש ואבן השתיה השתמרה בידם עוד מאז החורבן.

לאחר מכן נביא מדגם מייצג, של עדויות שונות לאורך כל התקופה, המוכיחות כי רוב רובם של יושבי ירושלים ואלו שבקרו בה – ידעו על המסורת הפשוטה כי הצחירה שבתוך כפת הסלע היא אבן השתיה.

בחרנו להביא את המקורות בסדר הבא: מקורות יהודיים, מקורות מוסלמיים ומקורות נוצריים. לכן מקורות בני אותה תקופה יופיעו בצורה מפוזרת! כמו כן, מקורות חשובים נוספים לאורך התקופות יופיעו רק בפרק ו'. ניתן להעזר בטבלת התאריכים המופיעה בסוף החוברת, על מנת לסדר את המקורות השונים לפי הסדר הכרונולוגי.

ב. חשיפת אבן השתיה בזמן עומר – על פי היהודים

כפי שכבר הזכרנו לעיל, החלו הביזנטים הנוצרים, כנראה ביוזמתה של הקיסרית הלנה (אמו של הקיסר קונסטנטין, בערך בשנת ד'ץ 330 לספ"ה⁴), להשליך את אשפתם על הר הבית בכלל, ועל אבן השתיה בפרט – עד שהיא התכסתה לגמרי. לאחר הכיבוש המוסלמי של ירושלים, הורשו היהודים להיכנס לעיר⁴, יתכן שהם אף הורשו לעלות להר הבית ולבצע בו עבודות, והם החלו בפינוי האשפה מעל האבן, שהיתה ידועה אצלם כאבן השתיה המקודשת. גם אם לא הם עצמם פינו את האשפה וחשפו את אבן השתיה, הרי שהעבודות נעשו על פיהם, ועל פי המידע שהם סיפקו לכובשים המוסלמים, כפי שנראה מהעדויות שנביא מיד.

⁴ אמנם מקובלת בקרב חלק מההיסטוריונים הדעה, כי היה קיים חוזה בין עומר לבישוף של ירושלים, האוסר על ישיבת יהודים בירושלים. אך מלבד זאת שיש בין חשובי החוקרים, למשל ש. ד. גויטיין [האמנם אסר החליפה עומר על היהודים לשבת בירושלים, נדפס בספרו 'הישוב בארץ ישראל בראשית האסלם ובתקופה הצלבנית', ירושלים תש"ם, עמ' 36-41 (להלן: גויטיין, 'הישוב בא"י')], המערערים על עצם קיומו של חוזה כזה, בגלל המקורות המפוקפקים המעידים עליו, הרי גם חוקרים המקבלים את עובדת קיום החוזה, כמו למשל משה גיל [שם, עמ' 61], קובעים בנחרצות, כי לא יתכן שעובדה זו תדחה את העובדה, שאכן היו יהודים בירושלים כבר בזמן סמוך מאד לכיבושה.

אין להקשות, איך ידעו היהודים את מקום אבן השתיה, בהיותה מכוסה שנים כה רבות, שכן אנו יודעים, שאבן השתיה היא ראש ההר והמקום הגבוה ביותר עליו, וזהו סימן היכר ברור שלא משתנה גם לאחר שנים רבות של כיסוי.

ג. עדויות יהודיות עתיקות

המקור היהודי הקרוב ביותר לאותה תקופה הוא כנראה המקור שנמצא בין כתבי הגניזה הקהירית, של קטע כתוב ערבית-יהודית באותיות עבריות, המוסר לנו את המסורת הקדומה שרווחה בין היהודים בתקופתו (המאה הי'-'י"א לספה"נ), בדבר גילוייה של הצח'רה – אבן השתיה⁵:

37. ...השתתפו אפוא כל המוסלמים אשר בעיר ובמחוז, והשתתפו עימם חבורה מן היהודים. אחר כך ציוום (עומר) לפנות את האשפה שבקודש ולנקותו, ועומר היה משגיח עליהם כל הזמן, כל אימת שהיה נחשף שריד כלשהו היה שואל את זקני היהודים בדבר הסלע, הלא הוא אבן השתייה. והיה אחד החכמים מסמן לו את גבולות המקום עד אשר נחשף. אז ציווה כי תיבנה על הסלע כיפה שתצופה זהב...

עדות נוספת, בת אותה תקופה בערך, ניתנת לנו בתוך אגרת ראשי הישיבה בירושלים⁶, שנשלחה ליהודי חוץ לארץ, על מנת לגייס כספים, ובתוכה מתוארת השתלשלות קורות היהודים בירושלים לדורותיה. לעדות זו ערך רב, שכן היא

⁵ כ"י קיימברידג' (6) *TS Arabic Box*. כנראה דף בודד מתוך קונטרס. פורסם לראשונה ע"י ש. אסף בידיעות שנה ז עמ' 28-22, ואח"כ בספרו, מקורות ומחקרים, עמ' 21-25. נדפס גם בספר הישוב ב' עמ' 17-18 [13]. הנוסח כאן עפ"י גיל, שם חלק ב' [קטעים מהגניזה הקהירית] עמ' 1-2. אסף שם טוען, שעל פי סוג הנייר וצורת הכתב, זמנו המאה הי'-'יא, ואילו גיל כותב שכנראה הוא מהמאה ה-'י"א.

⁶ כת"י מאוסף פירקוביץ' שהדפיס לראשונה א"א הרכבי, 'מכתב מירושלים מכת"י אשר בפרסבורג', אוצר טוב, תרל"ז-תרל"ח, עמ' 79. נדפס גם בספר הישוב ב' עמ' 18-19 [14], וביאגרות א"י של א. יערי [ת"א, תש"ג (להלן): יערי, 'אגרות'], עמ' 47-53. בסופה של האגרת נכתב: "היום נכתב ב מרחשוון מן שנת אלף תצ"ט לשטרות" שהיא ד" תשמ"ז לבריאה (1187 לספה"נ). אך כבר הרכבי העיר, שתאריך זה, שבו שלטו הצלבנים בירושלים, לא יתכן לגבי המכתב הזה, אשר ברור מתוכו שנכתב בזמן שיד הישמעאלים היתה תקיפה בירושלים. לכן הסכימו החוקרים (ב"צ דינבורג (דינור), 'בית תפלה ומדרש ליהודים בהר הבית', ציון ג' (תרפ"ט) עמ' 54-87 (להלן): דינור, בית תפלה). ש. אסף (עורך) ספר הישוב ב' עמ' 18 הערה 23) שיש לקרוא אלף רצ"ט או רפ"ט - ד'תקמ"ז-תקנ"ז לבריאה (977-987 לספה"נ).

נמסרה ע"י ראשי הישיבה בירושלים, שהיו אנשי תורה רציניים ומהימנים⁷. בין השאר מוזכר שם כך:

38. ...ומאת א-להינו היתה זאת, כי הטה עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל, בעת אשר פשטו ידם ולכדו את ארץ הצבי מיד אדום ובאו ירושלים, היו עימהם אנשים מבני ישראל, הראו להם מקום המקדש וישבו עימהם מאז ועד היום...

עדויות יהודיות נוספות

המסורת על דרך חשיפת אבן השתיה, השתמרה בקרב היהודים גם בדורות מאוחרים יותר. כך למשל, כאשר בקר בארץ ר' פתחיה מרגנשבורג⁸, בערך בשנת ד'תתק"ם (1180 לספ"ה), הוא מצא בירושלים יהודי אחד בלבד – ר' אברהם הצבע, שידע לספר לו על ההיסטוריה של מציאת אבן השתיה⁹:

39. והלך לירושלים ואין שם אלא ר' אברהם הצבע, והוא נותן מס הרבה למלך שמניחו שם... והיכל נאה שם שבנה מלך ישמעאלים, בימי קדם כשהיתה ירושלים ביד הישמעאלים¹⁰, ובאו פריצים והלשינו למלך הישמעאלים, ואמרו: זקן אחד יש בינינו, שיודע מקום היכל והעזרה. ודחק אותו המלך עד שהראה לו... והמלך היה אוהב יהודים ואמר: אני רוצה לבנות היכל שם, ולא יתפללו בו כי אם יהודים. ובנה היכל... ובאו גויים ושמו בו צלמים והיו נופלים, וקבעו הצלם בעובי הכותל, אבל בבית קדשי הקדשים לא היה יכול לעמוד.

עדות נוספת למסורת הזו, נמצאת בחיבור "שבילי ירושלים", ששלח ר' יצחק

⁷ דינור שם מוסיף, שהיה על ראשי הקהילה בירושלים, להחזיק בידם עובדות מבוססות ונאמנות, לצורך עמידתם על זכויותיהם במקומות הקדושים הסמוכים להר הבית, מול הניסיונות לנשלם מהם, כפי שנאמר שם באגרת "לולוי כן לא היינו יכולים לסובב על השערים ולעמוד על הר הזיתים להתפלל בקול ואין ממחה. וכל זה לא יעמוד אלא בשוחד הרבה". אלא שטענתו מושפעת מפולמוס הכותל שהתרחש בזמנו, שבו הוצרכו החוקרים היהודים לבירור היסטורי מעמיק ונרחב על זכויות היהודים בכותל, ולא נראה שבזמן כותבי המכתב, אלו היו הדרכים להכריע בסכסוכים לאומיים.

⁸ הוא היה "אחיו של הרב רבי יצחק הלבן בעל התוס', ושל הרב ר' נחמן מריגינשפורק" (כך נכתב בסיום הספר). ספרו "סבוב ר' פתחיה מרגנשבורג", נכתב כנראה לא על ידיו ממש, אלא מפיו.

⁹ 'סבוב ר' פתחיה מרגנשבורג', מהדורת גרינהוט, מוסד הרב קוק, ירושלים. עמ' 32-33.

¹⁰ בזמנו של ר' פתחיה, היתה ירושלים בשליטת הצלבנים.

חילווי, שהיה רב הקהילה בירושלים, סביב שנת ה'צ (1330 לספה"נ):

40. המלך, אשר נדר לשוב ולבנות את חרבות בית המקדש, בתת ה' בידו את העיר הקדושה, דרש מאת היהודים להודיע לו את מקום החרבות (ההן), יען כי הערלים, בגלל שנאתם לעם ה', עשו את החרבות ההן למקום אשפה, עד אשר לא ידע עוד כל איש איה הן. ויהי אז זקן אחד שאמר למלך: "אם יואל המלך להישבע כי ישאיר את הכותל המערבי, אגלה לו את מקום חרבות בית המקדש". מיד שם המלך את ידו על ירך הזקן וישבע לו לעשות את אשר בקש. הזקן הראה לו את חרבות הבית תחת גל של אשפה, ויפנהו המלך. המלך בעצמו נקה את החרבות עד אשר טהר המקום ההוא כליל, אחרי כן בנה את הכל מחדש, זולתי כותל המערבי, ויבן שם היכל נהדר מאד אשר הקדישו לאלוהיו.

אמנם תיאורו לוקה במספר אי דיוקים (עומר ודאי שלא נדר לבנות את בית המקדש, כמו כן לא הוא בנה את כפת הסלע, אלא עבד אל מלך – כ-50 שנה אחריו – אבל הגרעין העיקרי של הסיפור תואם את שידוע לנו מהמקורות האחרים (לרבות העובדה שעומר עצמו עסק בפינוי האשפה, עובדה התואמת את הנמסר בעדויות מוסלמיות רבות, למשל מקור מס. 42), ויש לראות בו שימור של המסורת הנכונה במשך הדורות.

בעקבות כל המקורות המעבירים את המסורת על בנין כיפת הסלע במקום המקדש, ניתן למצוא את כותבי דברי-הימים במשך הדורות המזכירים דבר זה כעובדה ידועה. כך למשל מסכם ר' יחיאל היילפרין, בספרו סדר הדורות:

41. ד' אלפים שצ"ז. עמר בן קטף נכד של מחמד לכד ירושלים מיד הנוצרים ויצו לבנות הבית על תלו שנת שצ"ז. ובשלשלת הקבלה דף קט, ב כתב: ויתן אל המקדש הכנסה ושדה אחוזה.

¹¹ בגב האיגרת נכתב: "נוסח האיגרת ששלח מארץ ישראל, ר' יצחק ב"ר יוסף חילו, שהיה דר בחילה בעיר לריסה בממלכת ארגון (שבספרד) ונשאו לבו ועלה לדור בארץ ישראל הוא וביתו, וכתב משם בשנת צ"ג אגרת לאביו ולמיודעיו" (עפ"י י.ד. אייזנשטיין, 'ארצ' מסעות', מהדורת ת"א תשכ"ט, עמ' 71).

ד. חיזוק יסודות המסורת – המקורות המוסלמיים

המוסלמים בראשית דרכם (וגם לאחר מכן), שאבו רבות ממסורותיהם ממקורות יהודיים¹² (וגם נוצריים). אף בין המקורבים לעומר, היה יהודי מומר בשם 'כעב אל אחבאר'¹³, שזכה ליחס קרוב ולהקשבה רבה בזכות ידיעותיו במקורות היהדות. לכן טבעי הדבר, שלא תהיה חריגה בעיניהם העובדה שהם נזקקו לעזרת היהודים, על מנת למצוא את מקומה של אבן השתיה המקודשת (שעליה היה בנוי, אף לדעת המוסלמים, בית המקדש של היהודים). ואכן אף אצל ההיסטוריונים ומוסרי המסורות המוסלמים, אנו מוצאים עדויות ברורות על שותפותם הפעילה של היהודים בחשיפת אבן השתיה.

העדות הראשונה שנביא, מובאת ע"י אבי ההיסטוריוגרפיה המוסלמית – אל-טברי¹⁴, בשמו של אחד האישים המפורסמים בארץ בזמנו של הח'ליף עבד אל-מלך (בונה כפת הסלע) – רג'א בן חיוא – שגם היה אחד משלשת האנשים הממונים על בנייתה של הכפה, והחשוב מביניהם¹⁵:

42. בשם רג'א בן חיוא מפי עד ראיה... ואמר (עומר): הבו לי את כעב. והובא לפני ואמר (לו): אִיפֵה, לפי דעתך, נקבע את מקום התפילה? אמר: לעבר הסלע' (אל-צח'ורה). אמר: חי אללה, אתה נגרר, הוי כעב, אחרי היהדות, וכבר ראיתך כשהסרת את סנדליך. אמר: רציתי לדרוך עליו בכף רגלי. אמר: לך לך כי לא צווינו ביחס ל'סלע', אך צווינו ביחס לכעבה... אחר כך קם עומר ממקום תפילתו (וניגש) אל ערמת אשפה, שבה טמנו הרומים את בית המקדש בזמן בני ישראל.

¹² המסורות האלו מכונות בפי המוסלמים 'אסראאיליאת'. ראה אוסף גדול של מקורות כאלה, במאמר בשם זה של ש.ד. גויטיין, תרביץ ו' (תרצ"ה) עמ' 89-101, 510-522.

¹³ שמו המלא: 'כעב בן מאתע', וכינויו 'אבו אסחק'. מסורות מוסלמיות רבות מאד נמסרות בשמו. הוא למד את תורתו אצל פלוני אבו מסלם הגלילי, מהרי הגליל, אשר יש אומרים שהיה יהודי ויש אומרים: נזיר נוצרי. עוד פרטים ומקורות אודותיו, ראה אצל גיל, שם, עמ' 56 הערה 81.

¹⁴ מחמד אבו ג'עפר אבן ג'ריר אל-טברי, חי בשנים 839-923 לספ"ג. נחשב לגדול ההיסטוריונים המוסלמים, ולמורה דרך בדייקנות במסירת שמות האישים, השנים שבהם התרחשו האירועים, ושלשלת המסורת מעד הראיה עד אליו (אם כי, כמובן, המוסר הראשון תמיד טעון בדיקה). ספר ההיסטוריה הגדול שלו: 'ת'אריח אל-רַסַל ואל-מַלְך' (תולדות השליחים והמלכים). ממנו נלקח גם הקטע המובא להלן.

¹⁵ עפ"י ב"צ דינור, ישראל בגולה כרך א(1) עמ' 38-39.

וכאשר עבר (המקום) לידי בני ישראל, הם חשפו חלק ממנו והשאירו את שאריתו. ואמר עומר: "הוי אנשים, עשו כאשר עושה אני". והוא כרע על ברכיו לרגלי הערמה והטיל עפר באחד מקיפולי מעילו הארוך...

חשוב לשים לב, כי על פי העדות הזו, היהודים, עוד לפני בואו של עומר לירושלים (- ירושלים, ככל הנראה לא נכבשה ע"י עומר עצמו, אלא על ידי אחד מאנשיו, ועומר הגיע אליה זמן מה אחרי הכיבוש), כבר קיבלו לידיהם את הר הבית, והתחילו בעצמם לפנותו מהאשפה, מה שמעצים את הקשר ההדוק, שבין היהודים ואבן השתיה בתחילת התקופה.

סביר לזהות את כעב, עם 'אחד מהחכמים' המוזכר בברוניקה היהודית (מקור מס. 37), אשר יתכן שעל אף שהמיר את דתו, עדיין לא נשכחה לו חכמתו, גם בעיני היהודים. ואף אם לא נאמר כן, החלפה כזו (בין 'אחד החכמים' לבין כעב) היא סבירה, ואינה פוגעת באמינות של גרעין הסיפור. וכן יתכן שכעב עצמו, אמנם שאב את ידיעותיו מחכמי היהודים¹⁶, כפי שמסופר במסורת מוסלמית אחרת¹⁷:

43. ויש מסורת כי כעב בא לירושלים, ושחד 'חבר' מ'חברים' (=תלמידי חכמים) יהודים, ביותר מעשרה דינרים, כדי שזה יראה לו את הסלע אשר עמד עליו שלמה בן דוד, כאשר סיים את בנין המסגד (=המקדש) והתפלל סמוך לסביבת שער השבטים.

מסורת מוסלמית נוספת, 'יודעת' לספר פרטים נוספים על תפקידו של כעב

בחיפת אבן השתיה:¹⁸

¹⁶ כפי שהיה ידוע, אף בעיני המוסלמים, לגבי דברים רבים שנמסרו בשמו. ראה למשל התייחסות לדבריו ע"י חכם מוסלמי: "ודברי כעב אלאחבאר, שהשער המוזכר הוא שער הרחמים... הרי זה בשל האיסראיליאת [מסורות יהודיות שנקלטו באסלם] שלו ודברי ההבל שלו" [אבן כתיר. הובא אצל ע' לבנה, 'על ירושלים באיסלאם הקדום', קתדרה 51 (ניסן תשמ"ט)].

¹⁷ אבן פצל אללא, מסאלך. עפ"י ספר הישוב ב' עמ' 17 [10].

¹⁸ המקור הוא ההיסטוריון המוסלמי אבן עסאכיר, שחי בדמשק ונפטר בשנת 1161 לספ"ג, התרגום עפ"י ספר הישוב ב' עמ' 16 [6].

44. ...אמר (עומר לכעב): "הוי אבו אסחק, התדע את מקום הסלע (הקדוש)?". אמר לו: "תמדוד כך וכך אמות מן הכותל הסמוך לגי בן הנום אשר שם מקום שפך הזבל, אחר כך תחפור, ואז תמצא אותו". חפר, והסלע נתגלה לעיניהם. אמר עומר לכעב: "היכן יש להקים לדעתך את המסגד?" אמר לו (כעב): "תקים אותו מאחורי הסלע, ובאופן זה תאחד את שני כווני התפלה..." [וממשיך בדומה לנמצא אצל טברי (מקור מס. 24)]

התאור על מציאת המקום לפי מדידה מאחד הכתלים [המערבי או אולי הדרומי] נשמע הגיוני. אבל גם אם לא נקבל את הפרט הזה של הסיפור, הרי שגרעין הסיפור משתמר יפה גם כאן.

ה. עדויות נוצריות למעורבות היהודים

ראינו כי בקרב היהודים והמוסלמים, היתה רווחת המסורת הקובעת בבירור, כי חשיפת אבן השתיה נעשתה על פי היהודים. בעדויות הנוצריות (אשר כל התייחסות אליהן חייבת להיות מסויגת בכך שהן מושפעות משנאת היהודים של כותביהם), איננו מוצאים עדויות ישירות לעובדה הזו, אך גם מהן עולה בבירור העובדה, שבתקופה הקרובה לכיבוש המוסלמי, היו היהודים דומיננטים מאד בהר הבית ובסביבתו, עובדה המחזקת את הידוע לנו מהמקורות היהודים והמוסלמיים.

מסוג זה, מאד חשובה לנו, היא עדותו של הבישוף הארמני סיביאוס, שהיא ממש עדות ראייה, שכן הוא חי בירושלים, ממש בזמן הכיבוש המוסלמי¹⁹:

45. ...אחרי אשר היהודים נהנו זמן ידוע מעזרתם או מחסותם של הערבים, עלה בדעתם לבנות מחדש את מקדש שלמה. נתגלה המקום הנקרא קדש הקדשים. הם בנו, עם היסודות ועם שרידי הבניין, בית תפלה בשבילם הם. הערבים

¹⁹ עפ"י דינור, בית תפלה, עמ' 73.

מקנאתם ביהודים גרשו אותם משם ונתנו למקום [שם] 'מקום תפלה'. היהודים בנו בשבילם במקום אחר אצל המקדש בית תפלה אחר.

נראה מכאן שבאותו דור היה ידוע על מקום מסוים – "המקום הנקרא קדש הקדשים" – וכאשר נתגלה המקום מן האשפה שעליו, החלו לבנות שם את הבנין. עדותו זו של סיביאוס, אף מחזקת את שראינו במסורת המובאת אצל טברי (מקור מס. 42), שבתחילה, הר הבית נמסר ליהודים, והם עצמם החלו בפיוני האשפה מעל אבן השתיה.

גם אצל ההיסטוריון היווני-נוצרי החשוב, תיאופנס (חי בתחילת המאה ה-9 לסה"נ), אנו מוצאים חיזוק למסורת על מעורבות היהודים, ודבריו ודאי משקפים את הידיעות, שהיו מקובלות אצל הנוצרים 'יודעי הדבר' שבזמנו.

ראשית, תיאופנס מאשר את עובדת היסוד של הסיפור: עומר חקר, בבואו לירושלים, מהו מקום מקדשו של שלמה, ובנה שם 'מקום תפילה לשיקוציו'²⁰ בנוסף לכך, ניתן לראות מדבריו הבאים, עדות ברורה להימצאותם של היהודים בסמוך לעומר, והשפעת עצותיהם על פעולותיו:²¹

46. בשנה זו התחיל עומר לבנות את ההיכל בירושלים, וההיכל לא עמד אלא נפל. כששאל על סבת הדבר, אמרו לו היהודים: "אם לא תסיר את הצלם שעל הכנסייה אשר על הר הזיתים, לא יעמד הבניין..."

וודאי שאין צורך להאמין לסיפורו, אבל דבר אחד אנו יכולים לקבוע מתוך דבריו: בקרב הנוצרים בתקופתו של תיאופנס, רווחה הידיעה, כי היהודים היו שותפים פעילים לעומר בתחילת דרכם של המוסלמים על הר הבית. עובדה זו מחזקת, גם מכוונם של הנוצרים, את המסורת הברורה שנמסרה בקרב היהודים, ולהבדיל – המוסלמים.

²⁰ הובא ע"י גיל, שם, עמ' 55. כצפוי, תיאופנס, במגמתיות אנטישמית, השמיט את הפרט החשוב לנו: אצל מי חקר עומר על מקום המקדש.

²¹ עפ"י מ. שובה, 'היהודים והר הבית אחר: כבוש ירושלים ע"י עומר', ציון ב' (תרפ"ז), עמ' 99-106. בדבריו שם גם עומד על כך, כי בעקבות מחקרו על תיאופנס, ניתן לקבוע שדרכו להטות עובדות קיימות על היהודים, באופן כזה, שיצטיירו כאילו פעלו היהודים נגד הנוצרים, אבל אין דרכו להמציא עובדות כאלה.

עובדת ביסויה של אבן השתיה

העובדה, שאבן השתיה היתה מכוסה באשפה במשך מאות שנים, של תקופת השלטון הביזנטי, היא חשובה מאד לביסוס אמוננו בעדויות על שותפותם הפעילה של היהודים בחשיפתה של אבן השתיה, שכן העובדה הזאת מונעת את האפשרות שהמוסלמים חיפשו ומצאו את אבן השתיה על-דעת עצמם, ללא עזרת היהודים.

חשוב לזכור כי כל יחסם וידיעתם של המוסלמים על ירושלים, הגיע אליהם מהיהודים²². בקוראן אף אין ירושלים נזכרת כלל, וודאי שלא אבן השתיה. גם הסיפור על המסע הלילי של 'נביאם' להר הבית, וקשירת סוסו לכותל המערבי, הוא פרשנות מאוחרת ולא מקובלת בזמנה, של משפט מהקוראן, שבמשך התקופה הראשונה של האיסלם היה מקובל לפירושו אחר²³. לכן ברור, כי אם אמנם היתה אבן השתיה מכוסה, כאשר הגיעו המוסלמים לירושלים, הרי שהם לא היו יכולים לדעת על עצם קיומה, וודאי שלא על מיקומה²⁴, שלא על ידי ידיעותיהם ומסורותיהם של היהודים.

מלבד העדויות היהודיות והמוסלמיות הרבות שראינו כבר²⁵, המספרות

²² חלקם גם מהנוצרים, שעל פי חלק מהמסורות המוסלמיות [בכרי, הובא אצל גיל, שם, הערה 81] אף ניסו לשכנע את עומר, ללא הצלחה, כי מקום המקדש הוא מקום כנסיית הקבר, או אתר נוצרי אחר. לגבי היניקה המשמעותית של האסלם מהיהדות, בעיקר לגבי היחס לא"י, ראה (בעיקר) עמנואל סיון, קדושת ירושלים באיסלם, דברי מבוא בתוך: (עורך: מ. שרון) סוגיות בתולדות ארץ ישראל תחת שלטון האיסלם, ירושלים תשל"ו. ע' לבנה, 'על ירושלים באיסלם הקדום' (לעיל הערה 16). הנ"ל, קדושת ירושלים באיסלם, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט, בעיקר פרק 'הירושה'.

²³ הפסוק בקוראן אומר: "ישתבח שמו של זה אשר הסיע את עבדו בלילה, מן המסגד המקודש אל המסגד הקיצון, שאת סביבותיו ברכנו!" [סורה 107(1) עפ"י סיון שם], הפרשנויות המוקדמות של הפסוק הזה, פירשו אותו כחזון לילה, ובעליה ממכה אל המסגד הקיצון הנמצא בשמים, רק הפרשנויות המאוחרות יותר, חיברו לפסוק זה את מסגד אל-אקצה (הקיצון) הנמצא על הר הבית, שוודאי שכלל לא היה בנוי בזמנו של מוחמד [ראה סיון שם, וכן, ח.ו. הירשברג, 'הר הבית בתקופה הערבית (638-1099) במסורות היהודיות והמוסלמיות ובמציאות ההיסטורית', בתוך: ירושלים לדורותיה, הכנס הארצי הכ"ה לידיעת הארץ, ירושלים תשכ"ט, עמ' 113-114, ובמיוחד את דבריו של מ. שרון (ערי ארץ ישראל תחת שלטון האיסלם, קתדרה 40 (תמוז תשמ"ו)). שמויכח מכך שהפסוק הזה מהקוראן לא מופיע על הכתובת המפוארת המקיפה את כיפת הסלע, כי הפרשנות הזו נוצרה לאחר בניית כיפת הסלע]. אמנם ירושלים נזכרה גם באיסלם הקדום, בקשר לכך שבתחילה מוחמד קבע את הקיבלה' (=כיוון התפילה) לעבר ירושלים, כחלק מנסיונו לשכנע את השבטים היהודים שבחצי האי ערב לקבל את 'נביאותו', אך ביטל זאת והעביר את הקיבלה' לעבר ה'עבבה' במכה, לאחר שהכיר בכשלונו להתקבל ע"י היהודים.

²⁴ ראה סברה זו גם אצל: Busse, 'The Sanctity of Jerusalem in Islam', *Judaism XVII* p. 451.

²⁵ יתכן שניתן להוסיף לעדויות האלו, גם את המסופר בבראשית רבא פ' לב, ועוד מקבילות, על ר' יונתן, ששומרוני שראדו עולה לרגל, אמר לו למה אתה עולה לביתא קיקלתא? – ויתכן שהפירוש הוא הבית המקולקל ומלוכלך באשפה.

באופן פשוט על כך שהיה צורך לפנות כמות גדולה של אשפה על מנת לגלות את אבן השתיה, ניתן להוסיף לכאן עדות קדומה מאד, של דמות שכבר הזכרנוה בפרק הקודם, 'אב הכנסייה' הירונימוס, שחי בבית לחם עוד בסופה של המאה הרביעית לספה"נ, שכותב בפירושו לישיעה סד, י²⁶:

47. "בית קדשנו ותפארתנו אשר הללוך אבותינו, היה לשרפת אש, וכל מחמדינו היה לחרבה" - והמקדש שזכה לכבוד בכל העולם יהיה למצבור האשפה של העיר החדשה שמייסדה יקרא לה אליה.

סיכום

בסיכומו של שלב זה בהבאת העדויות, ניתן לקבוע באופן קרוב לוודאי, כי אכן נכונה המסורת שבעת שהיה עומר בביקורו בירושלים, היו עמו יהודים, והם שהורו למוסלמים היכן לחשוף את מקומה של אבן השתיה. וכפי שהדבר מוסכם גם על כל החוקרים שדנו בנושא²⁷. אם כן, אין לערער ולפקפק ולחשוש שהמסורת המפורסמת על מהות הסלע שבתוך כיפת הסלע, היא פרי דמיונו או מגמתיותו של מישהו, וניתן לעבור בפשטות אל העדויות הרבות המזכירות את קיומה של המסורת.

ו. עדויות יהודיות לאורך התקופה, על זיהויה של אבן השתיה

כעת נביא מבחר מייצג של עדויות לאורך כל התקופה, המעידות כי רבים מהיהודים שישבו בירושלים, או שעברו בה, ידעו לספר על המסורת המפורסמת כי הצח'רה שתחת כפת הסלע, היא אבן השתיה שהיתה בקדש הקדשים.

²⁶ עפ"י גיל, שם.

²⁷ ראה דינור, 'בית תפלה'. הנ"ל, 'תולדות ישראל בגולה' א(1), ת"א, תרצ"ו עמ' 144. מ. שובה, 'היהודים והר הבית אחרי כיבוש ירושלים ע"י עומר', ציון ב' (תרפ"ז). ש. בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל (בתרגום העברי), ת"א, תשכ"ה, חלק ד' עמ' 236 הערה 33. מ. איש שלום, בצלן של מלכויות, עמ' 90-95. ח.ז. הירשברג [לעיל הערה 23, בעמ' 114: "...לא השערנו היא הקובעת אלא עובדות מימי הכיבוש הערבי שבנוגע להן קיימת תמימות דעים"]. גויטיין, 'הישוב בא"ר' [עמ' 9: "ניתוח זהיר של המקורות ושיקול מדוקדק... מוכיחים, שמיד בביקורו זה של עומר החל טיהור הר הבית מטומאתו... כן מתברר, שהיתה בזה ידם של יהודים, ואולי גם של המומר כעב אל אחבאר"]. גיל, שם, עמ' 56-57.

חשוב להעיר כי לא מצאנו אף עדות יהודית, המתייחסת בפרוט לאתרים השונים על הר הבית, ומזהה את הצח'רה כחלק אחר של המקדש, או שממקמת את המקדש במקום אחר על הר הבית.

עדויות עתיקות

בתקופת הגאונים, שהיא התקופה הראשונה בזמן שלטונם של המוסלמים בארץ, נכתבו ונערכו כמה מדרשים, שבתוכם קטעים המשקפים את המסורת על מיקומה של אבן השתיה - בתוך כפת הסלע שבנה עבד אל-מלך.

המקור הקדום ביותר מהסוג הזה, הוא 'פרקי דרבי אליעזר', שעריכתו הסופית נסתיימה כנראה בסמוך לזמן בנייתה של כפת הסלע²⁸. בתוך דיון ארוך על עניינו של ישמעאל וצאצאיו מובא המדרש הבא²⁹:

²⁸ בפשטות, אין ליחס את זמן עריכתו הסופית של המדרש, לתקופתו של רבי אליעזר בן הורקנוס, שעל שמו נקרא החיבור, שכן הוא מזכיר שמות של אמוראים רבים [וראה על כך, גם בהקדמתו של רד"ל לפרקי דר' אליעזר, שמעיר שם גם, שאין זה סותר את העובדה, שמקצת מן הדרשות המובאות הן קדומות יותר]. מבחינות תוכניות וסגנוניות, מייחסים אותו החוקרים [ראה צונץ, 'הדרשות בישראל', המהדורה העברית בעריכת ח. אלבק, עמ' 134-140] למחצית השנייה של תקופת הגאונים (בין השאר עפ"י הקטע המובא בפנים). תיארוך מדויק יותר ניתן לקבוע [ראה צונץ, שם, עמ' 420 הערה 27] עפ"י חישוב קץ המופיע בפרק כ"ח, ועל פיו צפוי הקץ בשנת ד'תפ"ט (720 לספ"ה), כך שהחיבור לא נחתם מאוחר יותר מזמן זה.

וראינו להעתיק כאן דברי ח.מ. הורוויץ בחיבורו 'בית עקד האגדות' שנה א' מחברת א', פרנקפורט, תרמ"א, עמ' 32: "המדרש עשרת מלכים הזה (ראה לקמן הערה 32) וכן כל המדרשים הנמשכים אחריו שמו את דבריהם בפי תנאים, אך לא מרוע לב ח"ו כי רצו לתלות את דבריהם באילן גדול, אך נמצאם נלחצים ונחוצים לעשות כזאת לכבוד ה' ותורתו... הנה העת הזאת היתה עת צרה ליעקב מאין כמוה, ובני ישראל היו למאכל בכל פה, כי קמו עליהם עמים רבים ועצומים להכחידם מגוי... אז הנה חכמי התורה מסרו נפשם על קדושת השם, המה לא שאלו ולא התבוננו בדניאל אם יש תקווה, והמה לא יטו אוזן לדברים כאלה... אך לא כן ההמון הרב אשר לא למדו תורה, והאמונה הקדושה לא נשרשה בלבבם, הנה אז כבימי הישמעאלים הנ"ל ונוסעי הצלב, אשר חמת תנינים ועברת פתנים עברה וגברה בארץ... ועל נקלה יכלו לפתות את לב ההמון להמיר דתם למצוא חיים וחופש בצל הדת האחרת. אז נתעוררו חכמי לעצור בעד הרעה הזאת בבני עמם, ועמלו להוכיח מכתבי הקודש, בפרשם את הכתובים ברמזים ועל אופנים היוצאים מידי פשוטן של המקראות, כי כבר נבאו והגו הנביאים והחכמים על זה... ועוד השכילו לתאר לפניהם את הימים אשר יבואו עוד לימי רעה... אך הנחמי הבת ישראל הנאנחת והנאנקת... ועל תאמרי נואש לנפשך התאושי... אך מי יאמין להדברים האלה ומי יערוב להם על זאת, הלא ידעו כי מטיפיהם ודרשניהם אינם נביאים ולא בני נביאים, לכן השכילו ג"כ להשים את דבריהם בפי חכמי הידועים לאשי מופת והקדושים בעיני העם. ומי לא יאמין בדברי רבי ישמעאל ור' שמעון בן יוחאי, דניאל וחובבל אשר מסרו נפשם בעד ה' ותורתו... ברוך שבחר בהם ובתורתם אשר מי הצרות הרבות והרעות לא כבו את שלהבת י-ה מעל לבבינו, ועוד יזכנו לראות בביאת המשיח במהרה בימינו אמן". - דברים אלו וודאי נכונים לגבי מספר מדרשים מאוחרים, ואולי ניתן לומר כך אף על חלקים מפרקי דר"א. אך עם כל זאת, אין לפקפק באמינות של תיאורי זמנם של מחברי המדרשים, שבאו כהקדמה (לתוספת אמינות) לחזיון הגאולה העתידית הבא אחריהם.

גם אם נאמר שהדברים נאמרו בתקופה קדומה יותר, ועל פי רוח הקודש, הרי יש לך חשיבות רבה. שהרי בנית כפת הסלע ע"י הישמעאלים, מוכיחה את הדייקנות של בעל הדרשה, גם על-דרך רוח הקדש.

²⁹ 'פרקי דרבי אליעזר' פרק ל' (בחלק מכתה"י פרק כ"ט). הקטע לא מופיע בדפוסים הנפוצים, ונמצא במהדורות המדעיות [מ. היגר, חורב י' (תש"ח), עמ' 193-194. מהדורת צילום של כת"י ח.מ. הורוויץ, הוצאת מקור, ירושלים תשל"ב], מיד לאחר סיום הפרק המורפס בדפוסים הנפוצים.

48. ...חמשה עשר דברים עתידיים בני ישמעאל לעשות בארץ באחרית הימים ואלו הם: ... ויפסל סלע מלכות³⁰... ויגדרו פרצות חומות בית המקדש. ויבנו בנין בהיכל. ושני אחים יעמדו עליהם נשיאים בסוף³¹. ובימי הם יעמוד צמח בן דוד...

חיבור אחר, שהתחבר כנראה בשלהי שלטונם של בית אומייה, בערך בשנת ד'תק"י (750 לספחה"נ), מכונה על שם פתיחתו, בשם: 'נסתרות דרבי שמעון בר יוחאי'³². החיבור עוסק בתקוות הגאולה הנתלות בעלייתם של המוסלמים, וכיבוש הארץ על ידם, ובאכזבה מאי מימושם של התקוות. תוך כך הוא מונה את עיקרי מעשיהם של הח'ליפים המוסלמים, וכך גם הוא מספר על ה'מלך/ח'ליף השני - עומר:

49. המלך השני שיעמד מישמעאל יהיה אוהב ישראל ויגדור פרצותיהם ופרצות ההיכל, וחוצב הר המוריה ועושה אותו מישור כולו, ובונה לו שם השתחוויה על אבן שתיה³³... ויעמידו מלך אחר שמו מוריא³⁴... ויעמדו ממנו זרועות ארבע ויגדרו בהיכל.

³⁰ יש לייחס זאת למהפכה הכלכלית ושינוי המטבע בזמנו של עבד אל מלך.

³¹ ניתן לייחס את כוונת בעל המדרש, לשניים מבניו של עבד אל-מלך, שארבעה מהם היו ח'ליפים [ראה י. אבן-שמואל (קויפמן), 'מדרשי גאולה', מהדורת ירושלים-ת"א תשי"ד, עמ' 194, שקושר נוסח דומה מאד הנמצא ב'נסתרות דרשב"י', לזייד III ואיברהים בני וליד I שמלכו יחד בשנת 744 לספחה"נ, אך על פי קביעת חתימת 'פרקי דר' אליעזר' - לא אחרי 720 לספחה"נ (ראה הערה 28) עדיף לייחס זאת כפי שכתבנו].

³² החיבור נדפס לראשונה בקובץ סלוניקי בשנת ה'תק"ג. ולאחר מכן ע"י א. ילינק ב'בית המדרש' חלק ג', (יצא לאור בשנת תרט"ו), עמ' עח-פו. וכן ע"י אבן שמואל (לעיל הערה 31) עמ' 187-198 (נוסחתו שם מעובדת ממכה נוסחאות שונות, אך הוא הביא את מקורותיו באופן 'נקי' במבואו, עמ' 178-179). מאוחר יותר נתגלו נוסחאות נוספות של ה'נסתרות': 'תפלת רשב"י', נדפסה ע"י ילינק ב'בית המדרש' ד' עמ' 117-126, וככל הנראה היא מאוחרת הרבה יותר, וזמנה תקופת מסע הצלב השלישי (1200 לספחה"נ). בשנת תרמ"א הוציא ח.מ. הורוויץ (שם, עמ' 38 ואילך) עפ"י כת"י די-רוסי 327, את 'מדרש עשרת המלכים', שבסופו מופיעה גרסה מצומצמת של ה'נסתרות', שלדעתו היא הנוסחה הקדומה ביותר של ה'נסתרות' (וראה את אבן-שמואל, שם, שחלק עליו).

זמנו של ה'נסתרות' הוא, כאמור בפנים, סוף השושלת האומיית (בערך 720 לספחה"נ). ראה גרץ, 'דברי ימי ישראל' (בתרגום שפ"ר), ג' עמ' 433 ציון טז. אבן שמואל, שם (קובע כי החלק הראשון של המדרש, שלא נוגע לענייננו, שייך לשנת הכיבוש - 638 לספחה"נ). הורוויץ, שם, עמ' 19-24 (שאמנם, בעקבות ילינק, מייחס את ה'נסתרות' עצמו לתקופת מסעי הצלב, אבל את 'מדרש עשרת המלכים' שהוציא מייחס לתקופה האמורה). BSAOS, XIII 338-308 (1874), 28 ZDMJ, 'B. Lewis 'An Apocalyptic Vision of Islamic History ZDMJ, 28 (1874), 27 עמ' 233 הערה 27 [ולא כילינק במבואו, וכן שטיינשניידר, 28 (1874) ZDMJ, 629-659 pp, שקבעו את זמנו של המדרש לתקופת מסעי הצלב].

³³ על המשפט האחרון, טוען אבן שמואל (שם עמ' 180), שהוא לא היה בנוסחה הראשונה, שכן אין הוא מופיע ב'תפילה', אך אין זה גורע מחשיבות העדות של נוסחה זו גופה, שגם היא קדומה וחשובה מאד.

³⁴ הכוונה למרוואן, אביו של עבד אל-מלך, בונה כפת הסלע על אבן השתיה.

מדרש אחר מזמן זה, של שלהי בית אומיאיא³⁵, מדהים ביחסו הבלתי מסוייג כלפי בניית כפת הסלע על ידי עבד אל-מלך³⁶:

50. ...וימלך תחתיו מעויה³⁷ בן אבי ספון, וה' יעיר את לבבו ויבנה את חומות הבית... וגם בנו... ויבנה את בית ה' אלהי ישראל... ושמו עבד אלמלך מן מרואן.

עדויות מתקופת הראשונים

העדות הראשונה מתקופה זו, היא עדותו של הנוסע היהודי המפורסם רבי בנימין מטודלה, שהגיע לארץ מטודלה שבספרד, ובקר בה בזמן שלטון הצלבנים, בין השנים ד'תתקכ"ה - ד'תתקל"ח (1165-1178 לספה"נ). את רשמיו וסיפורי מסעותיו כתב בספרו 'מסעות רבי בנימין', שם נמצא גם תיאור של הר הבית ואבן השתייה³⁸:

51. ויש בירושלים ארבעה שערים... ושער יהושפט לפני בית המקדש שהיה בימי קדם. ושם 'טמפלו דומינו' (בלטינית: 'מקדש ה') ובנה עליו עומר בן אל-כטאב כיפה גדולה ויפה עד מאד...

שנים ספורות אחרי ביקורו של רבי בנימין, בקר בארץ ר' פתחיה מרגנשבורג, שאת סיפורו אודות המסורת על חשיפת אבן השתייה הבאנו בסעיף הקודם (מקור מס. 39).

כמאה שנה לאחר ביקורו של ר' פתחיה³⁹, היה בארץ אחד מתלמידי הרמב"ן

³⁵ הקטע שיש בידינו מסתיים בתיאור זמנם של סולימאן בן עבד אל-מלך והחליף שבא אחריו - עומר בן עבד אל-מלך, וסביר שזה זמן כתיבתו. בייחוד יש לציין את היחס החיובי למעשיהם של המוסלמים: 'בונה את בית ה'...' שאינו מתאים ליחס השלילי כלפי המוסלמים, של המדרשים שנכתבו מתוך הצרות של זמנם של הח'ליפים האחרונים לבית אומייה.

³⁶ נדפס מכת"י ע"י וורטהיימר, 'בתי מדרשות', 1894, כרך ב' עמ' ל' (בהוצאת נכדו, מוסד הרב קוק) ירושלים תשי"ג, כרך ד' עמ' תקד).

³⁷ מייסד שושלת אומייה (660-680 לספה"נ).

³⁸ עפ"י א. יערי 'מסעות ארץ ישראל', ת"א, תש"ו (להלן: יערי, 'מסעות') עמ' 40.

³⁹ את זמנו ניתן להעריך: בתוך דבריו הוא כותב: 'ומורי הרב ר' משה ב"ר נחמן מגירונה זצוק"ל', ומיכן שהדברים נכתבו לאחר פטירתו של הרמב"ן בירושלים בשנת ה'ל (1270 לספה"נ). יערי 'מסעות', מבוא למסעות אלמוני תלמיד הרמב"ן [מנסה לדייק יותר ולייחס את דבריו של הכותב, על עליות מרובות בשל הכבדת האומות בגלות, לסוף המאה ה-13, בה היו אמנם עליות לא מועטות, בשל רדיפות קשות ברבות מארצות אירופה.

ששמו לא נודע לנו, וכתב את רשמיו על ספר. בספרו המאופיין בדייקנות וזהירות, הוא מתאר כך את הר הבית⁴⁰:

52. על אבן שתיה בנו מלכי ישמעאל בנין מפואר מאד, עשו אותה בית תפלה, ובנו למעלה מן הבניין כפה נאה מאד, והבניין על בית קדשי הקדשים ועל ההיכל. לפני הבית לצד המזרח בנין על עמודים וכפה למעלה על העמודים⁴¹, נראה כי הוא מקום מזבח החיצון אשר בעזרת ישראל. ראינו הישמעאלים מתקבצים שם ביום איד שלהם, כשלושת אלפים, מקיפין לאותו המקום כמו מחול, להבדיל בין טומאה לטהרה כמו שהיו ישראל מקיפין המזבח בשביעי בחג. ויש שם לפני הבית הגדול הקף חומה דקה ונמוכה, דוגמא לחומת עזרת ישראל⁴².

שנים מספר לאחר ביקורו של תלמיד הרמב"ן, פעל בירושלים רבי יצחק חילו, שמתוך עדותו הבאנו לעיל (מקור מס. 40) על דבר שותפות היהודים בחשיפת אבן השתיה. מדבריו שם עולה בבירור, כי תפס שכיפת הסלע עומדת על אבן השתיה שהיתה בבית המקדש.

בי"ג ניסן בשנת רמ"ח, (1488 לספה"נ) כמאה וחמישים שנה לאחר כתיבת 'שבילי ירושלים' של ר' יצחק חילו, עלה לארץ ישראל מאיטליה רבינו עובדיה מברטנורה מחבר הפירוש המפורסם למשנה. באגרתו המפורטת מירושלים, מזכיר גם הוא את זיהויה של אבן השתיה⁴³:

⁴⁰ עפ"י יערי, 'מסעות' עמ' 86, שהדפיס עפ"י כת"י שנמצא בלנינגרד (כ"י פירקוביץ מס. 764). הקטע הזה מופיע גם בתוך 'סימני הקברות' שהביא ר' יעקב שליח ר' יחיאל מפריז, שהדפיס (לאחר כמה מהדורות שקדמו למהדורתו), איונשטיין בתוך 'אוצר מסעות', עמ' 65-67, עפ"י כת"י שהיה כתוב עליו שנעתק מתוך כת"י של המחבר ע"י הסופר ר' יהודה 'יעלה' בנימין העגיל... בשנת ה'ז לבראה"ע (1247 לספה"נ). אמנם יערי (בביבליוגרפיה לספר מסעות תלמיד הרמב"ן) טוען, שהעובדה שהחיבור הזה (של ר' יעקב) הוא קיצור של חיבורו של תלמיד הרמב"ן, בהשמטת הקטעים האישיים בעיקר, מוכיחה שמסעות תלמיד הרמב"ן הם המקור לחיבור הזה. אמנם עפ"י התאריך הנמצא על כתה"י טענתו קשה. לאחרונה נדפסו שוב דברי תלמיד הרמב"ן בכפתור ופרח בהוצאת ביהמ"ד להלכה בהתיישבות, תשנ"ז, נספחים לחלק ב, עמ' תלט.

⁴¹ הכוונה לכיפת השלשלת הנמצאת כ-20 מ' מזרחית לכפת הסלע. הכיפה נבנתה ככל הנראה בסמוך מאד לבנין כיפת הסלע עצמה, עוד בימיו של עבד אל-מלך (ראה: מרים רוזן-איילון, מקור קדום על בניית כיפת-השלשלת בהר הבית, קתדרה 11, ניסן תשל"ט). הזיהוי של כיפת השלשלת כמקום המזבח נזכר עוד לפני תלמיד הרמב"ן ע"י ההסטוריון המוסלמי אדריסי בספרו 'נזהות אלמשתאק': "כיפת אבן השתיה, לה ארבעה פתחים בפתח המערבי, ממולו המזבח אשר היו בני ישראל מקריבים עליו קרבנות" (עפ"י י. יהודה, הכותל המערבי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 51 הערה 4 לתלמיד הרמב"ן).

⁴² ראה מה שכתב הרב קורן בחצרות בית ה' פרק ה' סעיף י' ובמילואים.

⁴³ עפ"י יערי, 'אגרות' עמ' 134.

53. וגם חקרתי על אבן השתייה ששם היה הארון מונח, ורבים אומרים כי היא תחת כיפה אחת יפה גבוהה, אשר בנו הישמעאלים במקדש, וסגורה בתוך הכיפה ההיא, ואיש לא יבא שמה, היינו אל מקום אבן השתייה, כי הכיפה גדולה מאד...

[נראה שרבינו עובדיה מתייחס למסורת בצורה ודאית, כפי שהוא עצמו כותב: "בבית מקדשנו" - להלן מקור מס. 117. הביטוי "ורבים אומרים" פירושו כנראה שבחקירתו העלה כי אין זו אגדה בעלמא אלא מסורת ממשית שרבים אומרים אותה. חשוב להזכיר, כי בתקופתו כבר ישבו בירושלים כ-250 בעלי בתים יהודים, כפי שמספר על כך ר' משולם מוולטורה, המובא להלן].

מעט לפני שהגיע לירושלים רבינו עובדיה, הגיע אליה בן ארצו ומכירו ר' משולם מוולטורה⁴⁴. בספר המסע שכתב: 'מסע משולם מוולטורה בארץ ישראל בשנת רמ"א'⁴⁵, מופיע תיאור של הר הבית, אשר מתוך הפירוט הרב והדיוק בפרטים, ניתן להתרשם באופן ברור למדי, כי הוא נכתב ע"י אדם שעלה להר⁴⁶ (או עפ"י מנהג כדעה שקדושת הר הבית בטלה, או מתוך אי ידיעת ההלכה, מה שסביר לגבי סוחר כר' משולם), וראה את הדברים בעיניו:

54. וסביב למקדש יש וולטי עם עמודים, היינו מבפנים על רצפה גדולה, אשר היא תוך בית המקדש... ולצד מערב בתוך הרצפה יש מקום גבוה כמו שלש אצבעות, ואומרים כי היא אבן שתייה. ולשם כפה גדולה ומוזהבת בתכלית היופי מרובעת כמו עשרים או אולי כמו שלשים אמה הריבוע האחד וכסו אותה הישמעאלים עופרת, ואומרים כי הוא בית קדש קדשים בלי ספק.

בשנת ר"ף (1520 לספה"נ), כארבע שנים לאחר הכיבוש העות'מאני של ארץ

⁴⁴ רבנו עובדיה, שפגש את ר' משולם בעת מסעו השני, מתאר אותו באגרתו הנ"ל כ- "האדם המעולה... הצדיק הסוחר המעולה...".

⁴⁵ יצא לאור ע"י א. יערי [הוצאת מוסד ביאליק תש"ט]. הציטוט בעמ' 72.

⁴⁶ ראה ב"צ לוריא, 'יהודים בהר הבית', בתוך: פרקי ירושלים, ירושלים תש"ם (להלן: לוריא, יהודים בהר הבית), שנראה מדבריו שהבין את המילה 'היינו מבפנים...' כפועל, אך נראה יותר שפירוש המלה הוא 'דהיינו' (=כלומר).

במיוחד יש לדייק מכך שהזכיר שכפת הסלע מוזהבת, ומיד הזכיר בעצמו שהיא מכוסה מבחוץ בעופרת, ומכאן [כפי שמפורש יותר בדברי בעל 'יחוס האבות' (לקמן מקור מס. 58)] שהכוונה לפנים הכיפה, שהיתה מקושטת ומוזהבת. אמנם, דברי רבנו עובדיה מברטנורה באגרתו (כמה שורות לפני המצוטט פה, ראה ציטוט בפרק ו' מקור מס. 117) שהמוסלמים אוסרים על היהודים את הכניסה אל הר הבית, מערערים במקצת את האפשרות הזו.

ישראל, וכחמישים שנה לאחר איגרתו של רבנו עובדיה, נשלחה מירושלים אגרת ע"י המקובל החשוב ר' אברהם בן אליעזר הלוי⁴⁷, וגם בה מוזכר כדבר פשוט זיהוי כפת הסלע כמקום קדש הקדשים:

55. כי יש על קדש הקדשיי כפה גדול המחופה באבר (=עופרת), ועליה עמוד נחשת, ובראשו כדמות חצי ירח נוטה לנגב כי שם עיר תפלתם⁴⁸, ומנימוס דתם הוא שיהיה החדש (צ"ל: חצי) ירח נוטה בלבם שם נוכח העיר ההיא, ובזאת השנה פרשת וארא נהפך לצד מזרח⁴⁹, ולא מצאו כל אנשי חיל ידיהם להחזירן עד שכרתו החצי ירח וחזרו ונעצוהו כתחלה.

בחודש כסלו של שנת רפ"ב (1521 לספה"ג), הגיע לירושלים החכם האיטלקי החשוב רבי משה באסולה⁵⁰. בספר זכרון מסעו הוא קורה לכפת הסלע באופן פשוט 'בית המקדש', וגם מזכיר את השמועה על שינוי כיוון הסהרון של כפת הסלע⁵¹:

⁴⁷ הועתקה בשנת רפ"ג (1523 לספה"ג) ע"י המעתיק החשוב ר' יהודה דבלאניש בעיר קשטילו שבאיטליה, ופורסמה ע"י א. נויבאוור מתוך כת"י פירנצה-לורנציאנה *plut II*, 35 במאמרו: 'קבוצים על ענייני עשרת השבטים ובני משה'; קובץ על יד, ד (תרמ"ח) עמ' 25-37. הנתונים שהבאנו בפנים הם עפ"י מאמרו של אברהם דוד: איגרת ירושלמית מראשית השלטון העות'מאני בארץ ישראל, בתוך: (עורך: אמנון כהן) 'פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית', ירושלים תשל"ט, עמ' 39 ואילך.

המעתיק הוסיף על האגרת את ייחוסה: 'טופס כתב אחר אשר שלח כמהר"ר ר' ישראל (בן-יחיאל אשכנזי מפירושא) יצ"ו לכמהר"ר אברהם מפירושא הנו", אך כבר הוכיחו החוקרים (ראה הערה 6 ו-1 אצל דוד) שאין לייחסה אליו, ולכן מייחסה דוד לר' אברהם הלוי עפ"י השוואה לדברים אחרים שלו.

את זמנה של האגרת קבע דוד עפ"י השוואה לידוע על נמנן האגרת לפי דעתו- ר' ישראל מפירושא, וכן עפ"י קביעת זמן הארוע של הטיית חצי הסהר הנזכר בפנים.

⁴⁸ הכוונה למכה הנמצאת מדרום לארץ ישראל.

⁴⁹ ענין שינוי הכוון של חצי הסהר הוזכר גם באגרת ר' ישראל מפירושא שנמצאה בתכריך אחד עם אגרתנו (נדפסה אצל יערי, אגרות עמ' 172), וכן בדברי רבי משה באסולה (להלן מקור מס. 56) ובדברי דוד הראובני שקטעים מהם הבאנו בפנים (מקור מס. 57). אלא שהוא, במגמתיות, מייחס את האירוע לזמן ביקורו בירושלים. דוד מסביר את התופעה ברוח סערה גדולה שעברה בארץ ושינתה את כוונם של עוד 2 סהרונים באיזור ארץ ישראל (כפי שמוזכר בהמשך האגרת), וכן עקרה את הדקל המיוחס למוחמד (כפי שנוכר באגרת ובדברי ר' משה באסולה).

⁵⁰ נולד בעיר פיסארו בשנת ר"מ (1480 לספה"ג), והיה אחר כך מורה צדק בעיר זו. בסוף שנת רפ"א הפליג לארץ ישראל ושהה בה למעלה משנה וחצי, אחר כך היה ראש ישיבה באנקונה, ולאחר מכן עלה לארץ ישראל והשתקע בצפת. בין מקבלי פניו היה הרמ"ק (המקובל רבי משה קורדובירו) אשר נשק ידיו והשתחוה לו'. הוא נפטר בצפת בשנת ש"ב (1560 לספה"ג) והיה בן שמונים במותו.

ספרו נדפס פעמים רבות [לראשונה מתוך כתב היד ואח"כ עפ"י הדפוסים] מאז שנת תקמ"ה (1785 לספה"ג) ללא שם המחבר, ובשנת תרצ"ח הדפיסו יצחק בן צבי עפ"י כתב יד חדש שמצא, והוכיח כי אכן זהו ספר מסעותיו של רבי משה בסולה, שנזכר כבר בדברי רבי עזריה מן-האדומים. המובא כאן הוא על פי מהדורתו המתוקנת של א. יערי שהדפיס עפ"י מהדורת בן-צבי בהשוואה לכתב היד (בתוך: 'מסעות ארץ ישראל').

⁵¹ יערי, מסעות עמ' 145.

56. כשאדם עומד בראש הר הזתים ומביט נגד ירושלים רואה כל בית המקדש, החצר והגגות... וקרוב לבית המקדש מצד דרום בנין קורים לו מדרש שלמה.

⁵²השמועה שבאה מענין הירח הוא, כי בבית המקדש יש לישמעאלים קובה עגולה ויש בראשה עמוד גדול של מתכת ודמות ירח בולט הפוך לצד דרום, ואומרים כי בחג הסוכות ר"ף נהפך למזרח, ואמרו הישמעאלים שהוא סימן רע לאמונתם, ורצו להפכו לדרום שהוא נגד למיקה (למכה), ולא יכלו, וגם אז נפל אילן שהיה נטוע במקדש מימי מחמד. כך שמעתו.

חשוב להבחין שבהתייחסותו לסיפור על שינוי הכוון של הסהרון, הוא מוסיף את הביטוי 'אומרים' לאחר תיאור מקום המקדש, ולפני תיאור הסיפור המסופק בעיניו ובעינינו, בהתאם לדרכו בספרו בו הוא מגדיר: 'ברוב הדברים יש אומרים', שלא יאמרו משה בדאי הוא⁵³, ואין הוא חושש כך בנוגע לדבריו על מקום המקדש.

סמוך לעזיבתו של רבי משה באסולה⁵⁴ את הארץ בשנת רפ"ג (1523 לספה"נ), עבר בירושלים דוד הראובני. יהודי שהתפרסם בכך שעורר תקוות משיחיות בעם ישראל, בספרו על מלכות יהודית בדרום ערב, העומדת לכבוש את ארץ ישראל. בסופו של דבר, התאסלם דוד הראובני, לאחר שהביא למותו על קידוש ה' של ר' שלמה מולכו בספרד. סיפורו על ביקורו בירושלים, רווי מופתים שיש לפקפק באמיתותם. אבל למרות כל זאת, אין להתעלם מזיהוי מקומות הנאמרים אצלו לפי תומו, ובעיקר מכך שהוא קורא לאתרים על הר הבית, בפשטות: 'בית המקדש', ו-'בית קדש הקדשים'⁵⁵:

57. ונסעתי לירושלים, ונכנסתי בתוכה בכ"ה באדר רפ"ג, ואותו היום נכנסתי לבית

⁵² שם, עמ' 163.

⁵³ שם, עמ' 164.

⁵⁴ רבי משה באסולה אף ניסה לפגוש את דוד הראובני, בעקבות שמועות שהגיעו אליו אודותיו, כשכבר היה בדרכו חזרה לאיטליה.

⁵⁵ עפ"י אייזנשטיין, (לעיל הערה 11) עמ' 144.

קדש הקדשים, ובבואי לבית המקדש באו כל השומרים הישמעאלים להשתחוות לפני ולנשק את רגלי... והכניסוני אל המערה אשר תחת אבן השתיה... (בהמשך מתאר איך שהה מעל ומתחת אבן השתיה חמשה שבועות).

בערך בשנת ה'רצ"ז (1537 לספה"נ) נכתב בארץ ישראל הספר 'יחוס האבות', שהוא ספר מקיף המתאר את כל המקומות הקדושים וקברות הצדיקים בארץ. הוא נכתב כמדריך לעולי רגל, העולים מכוון מצריים ומגיעים תחלה אל חברון ובית לחם, ואז מקדיש פרק נרחב לתיאור ירושלים והמקומות הקדושים בה:⁵⁶

58. ירושלים עיר הקדש חרבה בעונותינו, ואין שם מבנין הישן כי אם קצה מיסודי החומות. ועתה בשנת רצ"ז לפ"ק התחילו לבנות החומות סביב לעיר במאמר המלך שולטן סלימן יר"ה...
בית המקדש חרב בעונותינו... ובבית המקדש שתי כפות גדולות מכוסות מבחוץ בעופרת ובפני(ם) רצופות בקצת זהב ואבנים טובות. הגדולה שבהם היא קובת העזרה והוא מקום קדשי הקדשים ובתוכה אבן שתיה, והכפה השניה קורין לה מדרש שלמה ע"ה.

בשורות שבין הקטעים שהבאנו, מזכיר המחבר באופן פשוט את שערי הר הבית כ'שערי בית המקדש'. חשוב לשים לב גם לכך שהמחבר מכנה את כיפת הסלע 'קובת העזרה', ומיד מדגיש שגם אבן השתיה בעצמה היא האבן הנמצאת בתוך הכיפה, שכן מחברים אחרים בתקופתו ובתקופה שלאחריו, הזכירו רק את המושג 'כיפת העזרה', ויש לצרף לדבריהם את דבריו, ולהניח שגם הם התכוונו לכך שכיפת העזרה מכילה גם את אבן השתיה.

⁵⁶ ניתן לקבוע את זמנו של הספר עפ"י ההזכרה 'זכעת בשנת רצ"ז' (כך כתב מ. איש-שלום, במאמרו: 'יחוס האבות ור' יצחק בר מוסא ומקורותיהם', מורח ומערב, חוברת י', ניסן תרפ"ט, בו הוא גם מוכיח את ערכו הרב של הספר. אמנם ניתן גם לומר ששנת שכ"ד – שנת ההדפסה – היא גם שנת כתיבת הספר בערך, והביטוי 'כעת' יכול גם להתפרש כהתייחסות לדבר שאירע 20 שנה קודם). מחברו של הספר אינו ידוע, והוא נדפס לראשונה בצפת בשנת שכ"ד (1564 לספה"נ). ע"י אורי בן שמעון דה-בילה. כאן: עפ"י מהדורת היידלברג 1659 (בצירוף מבוא, תרגום והערות בלטינית) עמ' 13-21. הספר מהווה יסוד לספרים נוספים בעלי אופי דומה, ובעיקר לספר שנכתב וצוייר בקאסל, מונפרטו (איטליה). בשנת ש"נ [נדפס ע"י Cecil Roth, 'The Casale Pilgrim 1929 London']. בתחילת הספר נכתב: 'יחוס האבות והנביאים והצדיקים תנאים ואמוראים עליהם השלום בארץ ישראל ובחוצה לארץ, השם יעמיד לנו זכותם אמן. אלה מסעי בני ישראל אשר ילכו מחיל אל חיל להשתטח על קברי הצדיקים ע"ה. בבכי יבואו ובתחנונים, להתפלל ולבקש רחמי עליהם ועל אחיהם שבגולה. הש"י יקבל תפלתינו ויקרב גאולתינו אמן כן יהי רצון'.

לקראת סיומה של תקופה זו, יש להזכיר את הרדב"ז – רבי דוד בן זמרא – שעלה לירושלים בשנת ה'שי"ג (1553 לספה"נ), וחי אח"כ בצפת עד לפטירתו בשנת ה'של"ד (1574 לספה"נ). את תשובותיו להלכה, המסתמכות על הזיהוי של כפת הסלע כמקום אבן השתיה, נביא בפרקים הבאים (מקור מס. 70 ומס. 120).

עדויות קראיות

כמו שלומי-אמוני-ישראל, גם הקראים (שהיה להם שיג ושיח עם היהודים ה'רבניים') החזיקו במסורת זו, וידעו לזהות את האבן המפורסמת שבכפת הסלע, כאבן השתיה הידועה מהמקורות היהודיים.

ערות חשובה במיוחד היא של הקראי סלמון בן ירוחים – מהמאה העשירית לספה"נ – בה מספר על התקופה בה הורשו היהודים להכנס למקום המקדש. ערות זו תובא לקמן במקור מס. 108).

בשנת ה'ת"ב (1642 לספה"נ) הגיע לירושלים משלחת קטנה, שהביאה עמה סכומי כסף מחצי האי קרים, ריכוזם הגדול של הקראים, אל הקראים בירושלים. בין הנוסעים היה גם שמואל בן דוד, שהשאיר אחריו תיאור של המקומות אותם הוא ראה במסעו. בין תיאוריו מופיע גם תיאור של הר הבית⁵⁷:

59. וביום ראשון קמנו והלכנו וראינו את סביבת העזרה... וראינו בה אשר בנה עליו בית תפלה סולטאן סוליימאן⁵⁸ ואומרים שיש בתוכה אבן אחת גדולה, הנקראה בשם אבן שתיה, אשר היא עומדת לאויר בין השמים ובין הארץ⁵⁹, ומזמן קרוב

⁵⁷ עפ"י יערי, 'מסעות', עמ' 242/3.

⁵⁸ אמנם את הבניין בנה עבד אל מלך, אבל סולטן סולימאן התקין בשנת 1561 לספה"נ את הקישוט החיצוני במרצפות מגוונות.

⁵⁹ ראה תיאור דומה של האבן העומדת באוויר, אצל ר' חיים אלפנדארי ורבי משה חאג'ו המובאים בהמשך, שחיו סמוך מאד לתקופה שבה ביקר בירושלים שמואל בן דוד, ונראה שבתקופה הזו, הפיצו המוסלמים שמועות כאלו אודות אבן השתיה. האמונה הטפלה הזו החזיקה מעמד אף בקרב חשובים מיהודי ארץ ישראל עד לפני כמאה וחמשים שנה, ראה גם במקור מס. 66 להלן, ומיוחד מענין מכתבו של ר' יחיאל מיכל פינס שכתב מוורשא אל חברו אלתר ריבלין בירושלים ביום ח"ח מנחם אב תרנ"ח (1898 לספה"נ): "ידידי ר' אלתר נ"י, רב ברכה לך על הודעותיך. אך מדוע לא הודעתני על דבר המעין אשר בקע ויצא בבית קה"ק והגוים עומדים על ידו ומשקים את מימיו לאחינו בני ישראל? וכן על דבר אבן השתיה התלוי באויר והחל להשקע ויחזיקוהו הישמאלים בעמודי ברזל, אך לא הועיל, כי הוא עם המסגד הגדול יחד הולך ושוקע בארץ למראה עיני כל. הן כל הידיעות הללו הודיע א' צבי מאפטא מירושלם לגיסו בווארשוויא וכל העיר הומיה, ואותי שאלו ולא ידעתי דבר. ואהי בעיניהם כמתעתע ובכל זאת רק אתה האשם, כי מדוע לא הודעתני מזה?". אצ"מ, ארכיון פינס, 190/5. עפ"י א. מורגנשטרן, הדיון בשאלת חידוש הקרבנות ובניין המקדש ערב שנת ת"ר, קתדרה 82 (טבת תשנ"ז), עמ' 49 הערה 16.

בנולד' רוחותיה חומות אבנים עד שיקיף לאבן...

עדויות מתקופת האחרונים

בראשית תקופה זו יש להזכיר את הפוסקים שהתייחסו לזיהוי מקום אבן השתיה, ונזכיר רק את הירושלמים שביניהם: רבי חיים אלפאנדארי⁶⁰, ורבי חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א)⁶¹, שאת דבריהם נביא בפרק ד'.

מלבד פוסקים אלו נזכיר את 'אגרת מספרת יחסותא דצדיקי דארעא דישראל', שנכתבה מעט לפני שנת ה'ת (1640 לספה"נ)⁶², וסוקרת, בדומה לספר 'יחוס האבות', את המקומות הקדושים בארץ ובמיוחד את קברי הצדיקים. מהתיאור שנמצא בה על ירושלים, ניתן ללמוד כי גם מחברה היה מודע למסורת הנפוצה על זיהוי כפת הסלע כמקום המקדש:

60. ירושלים ע"ה יש בה... ובית המקדש חרב, וכותל המערבי מבנין הישן. ועוד שם לדרומו מזרש של שלמה המלך.

ברור מתיאור היחס שבין 'מדרש שלמה' הלא הוא מסגד אל-אקצא בדרומו של הבית, לבין מקום בית המקדש החרב, שהוא התכוון לכך שמקום בית המקדש הוא המקום הידוע במרכזו של הר הבית, הלא היא כיפת הסלע.

גם ר' משה חאגיז⁶³, מרבני ירושלים לפני למעלה ממאתים וחמישים שנה, כתב בספרו "פרשת אלה מסעי":

61. הם אומרים דשם במקום שהוא נקרא בית קדשי הקדשים די שם אבן תלויה

⁶⁰ מחכמי טורקיה הנודעים. בקר בארץ ישראל בשנת תע"ג (1713 לספה"נ) ושהה בה 4 שנים. נפטר בשנת תצ"ג (1753 לספה"נ). החיד"א ב"שם הגדולים' מכנהו 'מופת דורנו'.

⁶¹ נולד בירושלים בשנת תפ"ד (1724 לספה"נ), ונפטר בליוורנו בי"א באדר תקס"ו (1806 לספה"נ). עזב את ירושלים לשד"רותו השלישית והאחרונה לליוורנו, בשנת תקמ"א (1781 לספה"נ).

⁶² נדפסה בוויניציא שנת ה'ת ע"י יחיאל תשובה מתושבי ירושלים, וכן ע"י רבי יוסף שליט בן אליעזר רקיטי בסוף ספרו 'חכמת המשכן' [מנטובא שנת ואתם תהיו לי לפק].

⁶³ נולד בירושלים בשנת תל"ב (1672 לספה"נ), גדל בבית סבו המג"ן (ר' משה יהונתן גלאנטי), שהיה ראש רבני ירושלים. בשנת תצ"ח (1738 לספה"נ), לאחר 50 שנה בגולה, חזר ארצה, וכהן כרב בירושלים, עד מותו בגיל 90.

ועומדת באויר ושהוא הנקרא אצלנו אבן השתיה...

אמנם יתכן שאין כאן ראיה לזיהוי אבן השתיה, אלא התייחסות גרידא, אך נראה שפשוט היה לרמ"ח כי זהו מקום קדש הקדשים – אם כי ברור שבענין האבן התלויה באויר אין המחבר מתחייב להאמין לדברי הערבים.

גם בכרזה מעוטרת, המתארת את המקומות הקדושים בארץ ישראל, שנדפסה על פי כתב ידו של החכם החשוב, ממחדשי ומחוקי הישוב היהודי בטבריה, ר' חיים אבועלפיה⁶⁴, אנו רואים כי מחברה מכיר את המסורת המפורסמת על מהות מקומה של כיפת הסלע:

62. ובית המקדש חרב בעונותינו, ובמקומו בנוי כניסיה של תוגרמא.

לקראת סיומו של פרק זה, נביא עדויותיהם של שניים מבני קהלת ה'פרושים' – תלמידי הגר"א שעלו לארץ ישראל, וחיו בתחילה בעיקר בצפת, אך במהלך הזמן השיגו היתר להיכנס גם לירושלים (שהכניסה אליה נאסרה ליהודים יוצאי ארצות אשכנז, מאז חורבן עלייתו של ר' יהודה החסיד בשנת ה'תפ"ד – 1700 לספה"נ).

הראשון מביניהם הוא ר' מנחם מנדל מקמיניץ, שעלה לארץ בשנת תקצ"ג (1835 לספה"נ), ויצא לשליחות לוילנה בשנת תקצ"ט (1839 לספה"נ), שם הדפיס את ספרו: 'ספר קורות העתים לישורון בארץ ישראל'. עוד לפני יציאתו, הספיק לעלות לירושלים ולהתרשם מאתריה, שגם עליהם הוא מספר בספרו⁶⁵:

63. ולפנים מחומת הר הבית לצד דרום, נטועים בו ארזים נגד חלונו של בית מדרש

⁶⁴ נולד בחברון בשנת ת"כ (1660 לספה"נ), נפטר בצפת בשנת תק"ד (1744 לספה"נ). בשנת ת"פ (1720 לספה"נ) נתמנה לראש הרבנים באיזמיר, ולעת זיקנתו הנהיג את חידוש הישוב היהודי בטבריה. החיד"א ב"שם הגדולים' כתב עליו: "מופת דורנו הרב הגדול מהרח"א שחיבר עץ החיים, ומקראי קודש, יוסף לקח, ישרש יעקב... ותקן כמה תקנות בעיר איזמיר. ולעת זקנתו בנה ק"ק טבריא, ורבו נוראותיו וענינו וקדושתו כאחד מהראשונים כמפורסם". בתחית הכרזה נדפס: "זאת הצורה נמצאת כתובה בכתובת יד הרב הכולל, שליחא דרחמנא כמוהר"ר חיים אבלועאפיא הרב [ירושלים זצ"ל, ונדפסה עבשיו על ידי החכם השלם והכולל העומד על התורה ועל העבודה כמוה"ר בנימין הכהן יהורם (יהודה?) היושב במדרש של סונבל ז"ל אלטונה יע"א", ובתוכה נדפס כי נדפסה בשנת תרי"ט.

⁶⁵ עפ"י יערי, 'מסעות' עמ' 542.

שלמה⁶⁶, וסמוך לצד צפון על אבן השתייה עומדת בית תפילה של הישמעאלים...

יהודי אחר מקהלת הפרושים בצפת, ר' דוד דבית הלל (מצאצאי בעל ה'בית הלל' על השו"ע), היה 'נוסע מקצועי', שבמסעיו הגיע עד להודו. בירושלים הוא היה בשנת תקצ"ח (1838 לספה"נ), והיה מורה הדרך של החוקר, המפורסם אדוארד רובינזון. בספרו הוא מתאר כך את הר הבית⁶⁷:

64. הר המוריה, שעליו היה מקדש שלמה בנוי, הוא במערבה של ירושלים... על המקום המקודש ביותר בנוי מסגד, בנין יפה עד מאד, כמאתיים אמה גבהו, והוא מצופה נחושת ונראה ממרחק מהלך חמש שעות לערך...

לסיום, נזכיר מספר עדויות על אירוע חריג שאירע באיזור הר הבית בשנת תקצ"ד (1834 לספה"נ), אשר מתיחסות כבדרך אגב גם אל אבן השתייה. מקור הסיפור הוא כנראה השתלשלות האירועים, שהיתה בזמן 'מרד הפלחים' בזמנו של אברהים פאשה השליט המצרי של ארץ ישראל, שבעקבותיהם נאלצו חייליו לגרש את הפלחים מירושלים בירי תותחים, ובסמוך לכך אירעה גם רעידת אדמה⁶⁸. צירוף המקרים האלה הוליד תיאורים אגדיים הקשורים גם להר הבית ולאבן השתייה. וכך מתאר זאת יהודי ירושלמי שסיפר דבריו במרוקו⁶⁹:

65. ...יום ג' שמעו השוערים רעש יצא מאבן השתייה היו רוצים ליכנס ולא יכלו... אז בא המלך עם שריו לראות הענין והסתכלו מאוד וראו שאמת היה מה שאמרו, מה עשה המלך? כנס למכשפים וראו בנימוסיהם שמאבן השתייה יוצא הקול ואומר: מכאן לשתי שנים מושיע היהודים בציון. והיהודים יושבי הארץ שמעו גם הם קול יוצא מבית המקדש ואומר: מכאן לשתי שנים והיה ה' למלך וכו'. תם.

⁶⁶ מסגד אל-אקצא.

⁶⁷ עפ"י יערי, 'מסעות', עמ' 505.

⁶⁸ תיאור מורחב ומנותח של האירועים, והמקורות בצורה רחבה יותר, ראה אצל א. מורגשטרן, משיחיות וישוב א"י, ירושלים תשמ"ה, עמ' 47-49. וכן הנ"ל, הדיון בשאלת חידוש הקרבנות ובניין המקדש ערב שנת ת"ר, קתדרה 82 (טבת תשנ"ז), עמ' 46-51.

⁶⁹ 'שמועה על מעשה בירושלים 1835', כתב-יד ששון, לונדון 672. עפ"י מורגשטרן שם.

ויהודיה אחרת מספרת כך במכתב שכתבה לקרוביה שבחוץ לארץ⁷⁰:

66. כן אומרים הטורקים, שאבן אחת, שהיא במקום קודש-קודשים של בית המקדש, שכל הזמן היתה מרחפת באויר⁷¹, חזרה וירדה לארץ — שזו אות לביאת המשיח.

החל מתקופה זו, החלו חוקרים מודרניים לחקור את הר הבית, ובין השאר לנסות לקבוע גם בכלים מדעיים (שבתחילת התקופה לא היו משוכללים במיוחד), את מיקומו של המקדש בתוך ח'רם א-שריף, הוא הר הבית. מכאן ואילך התערער מעט מעמדה של המסורת. אמנם מתברר, שגם על פי הכלים המדעיים, בעיקר אלה המתרכזים בבחינה מדודקדת של הנתונים הטופוגרפיים, מתברר כי אין לחלוק על קביעתה של המסורת, המזהה את הצח'רה שבכפת הסלע כאבן השתיה.

ז. עדויות נוצריות על זיהוי אבן השתיה

ההתבוננות בדבריהם של הנוצרים בנוגע לזיהויה של אבן השתיה, תעשיר ותחזק את האמינות של הזיהוי, שכן מקורות הידע של הנוצרים, היו מנותקים מהשפעה ישירה מהמסורות היהודיות והמוסלמיות, בשל השנאה ההדדית הרבה, ששררה בין היהודים והנוצרים.

עדות מהתקופה הערבית הראשונה

בשנת ד'ת"ל (670 לספה"ג), כ-30 שנה לאחר הכיבוש הערבי של ירושלים, בקרבה הבישוף הצרפתי ארקולף⁷². עדותו היא מעניינת ביותר, שכן היא מתייחסת לתקופה שלפני בניית כפת הסלע, ויכולה ללמד אותנו, הן על המבנה שקדם

⁷⁰ אליעזר וסילא ברגמן, ישאו הרים שלום, מכתבי מסע ועלייה [בעריכת א. ברטורא], ירושלים תש"ד, עמ' 101.

⁷¹ על תיאור אבן השתיה העומדת באויר ראה לעיל הערה 59.

⁷² ספרו נכתב ע"י אב מנזר סקוטי, בשם 'אדמאן' שאירח את ארקולף לאחר שספינתו נטרפה בים סמוך לחוף סקוטלנד.

לכפה המפוארת שבנה עבד אל-מלך, והן על כך שהמסורות על זיהוי הצחורה כאבן השתיה, אינן קשורות לחיזוק מעמדה של ירושלים ע"י הח'ליפים של בית אומיה, ובראשם עבד אל-מלך, כפי שעלולים היו המערערים לטעון⁷³:

67. במקום הנפלא, שעליו בצורה מפוארת נבנה פעם המקדש, הנמצא בסמוך לחומה המזרחית, מבקרים עכשיו הסרצנים⁷⁴ בית תפילה בעל 4 צלעות, שהם בנו בצורה גסה⁷⁵, כשהם הניחו לוחות עץ וקורות גדולות על אי אלו חורבות...

עדות מתקופת השלטון הצלבני ואילך

הצלבנים, שכבשו את ירושלים בשנת ד'תנ"ט (1099 לספה"נ), השתלטו גם על הר הבית, ובהמשך הפכו אותו למרכז שלטונם, ומסגד אל-אקצא הפך למשכן מלך ירושלים הצלבני. להבדיל מהנוצרים הביזנטיים, שדאגו לנתק כל קשר בין האתרים של ירושלים לבין המסורת היהודית, הרי הצלבנים אימצו אל חיקם את המסורות היהודיות כלפי ירושלים ואתריה. גם כפת הסלע זכתה ליחס של כבוד משליטי העיר החדשים, שזיהו אותה כמקום המקדש, וכינו אותה בשם 'מקדש האדון'. במשך הזמן, אף ערכו הצלבנים שיפוצים בכפת הסלע, שבמהלכם אף כוסתה אבן השתיה בשיש, על מנת לשומרה מפני המנהג של נטילת חתיכות ממנה למזכרת ע"י המבקרים.

כבר עם כיבוש ירושלים במסע הצלב הראשון, אימצו הצלבנים את המסורת, על פיה כפת הסלע עומדת במקומו של מקדש שלמה. כך הכרוניקאי האנונימי מדרום איטליה, שהיה ממשתתפי מסע הצלב וכתב בסמוך לו, מתייחס ל'מקדש האדון' כמקום מקדשו של שלמה המלך⁷⁶. גם הצליין האנגלו-סכסי זיוולף, שבקר ב'מקדש האדון' שנים בודדות לאחר מכן, קושר אליו אירועים רבים מהתנ"ך,

⁷³ *The Pilgrimage of Arculfus*, *PTTS III* p.26. התרגום עפ"י דן בהט, 'ירושלים - אוסף מקורות', הוצאת הקבוץ המאוחד.

⁷⁴ בינוי למוסלמים בפי הנוצרים בני התקופה.

⁷⁵ מובנת רגישותו של בן אירופה, הרגיל לקתדרלות המפוארות של אירופה. אך בקרב המוסלמים דווקא היה נפוץ יותר הסגנון הפשוט. התיאור של ארקולף מזכיר מאד את הירדוע לנו על המסגד שבנה מוחמד במדינה.

⁷⁶ *Gesta Francorum* ed. R. Hill, London 1969 p.99. והשווה: סילביה שיין, 'הר הבית בתפיסה הנוצרית בימי הביניים', ספר זאב וילנאי, ירושלים 1984. עמ' 187.

ולהבדיל מהאוונגליונים, הקשורים בבית המקדש. כך הוא מזכיר כי זה המקום שהיה נקרא 'בית אל', כאן מקום חלום יעקב, כאן בנה שלמה את מקדשו, במרכז המקדש סלע גדול ובו מערה, כלומר אבן השתיה, מקום קדש הקדשים⁷⁷.

גם אב-המנזר הרוסי דניאל, שבקר בירושלים בין השנים ד'תתס"ו-ז (7-1106 לספה"נ), מתייחס לכפת הסלע, כאל 'כנסית קדש הקדשים', ומזהה את האבן הנמצאת בתוך כפת הסלע, כאבן שעליה שכב יעקב בחולמו את חלום הסולם, וכן כמקום בו התפלל דוד לאחר שראה את המלאך וחרבו שלופה בידו. בנוסף דניאל אומר: "כנסיית קדש הקדשים העתיקה נהרסה, כלום לא נשאר כאן מן הבניין הקדום של שלמה... המערה והאבן שמתחת לכפה, הנם השרידים היחידים של הבניינים הקדומים".

הבלבול בידיעותיהם של הצלבנים

במשך הזמן החל לשרור בלבול מוזר בין הנוצרים יושבי העיר, באשר לזיהויו של בונה כפת הסלע. כך מסכם זאת אקרדוס מארואיס, שהיה אב-המנזר של 'מנזר מקדש האדון' בשנים 1118-1131 לספה"נ⁷⁸:

68. יש החושבים שנבנה בידי יוסטיניאנוס קיסר הרומאים / יש המייחסים זאת להלנה אמו של קונסטנטינוס, שחיפשה את הצלב ואת מקום הגולגותא / בנתה מחדש את המקדש שנראה היום / ויש הרוצים לומר שנבנה בידי הרקליוס⁷⁹ / בעת שהביא חזרה את הצלב, לאחר שהרג את כוסרו / יהא אשר יהא מי שבנה את המקדש הקדוש של הא-ל / הוא היה, הוא עתה ומשיך להיות עד עולם".

הבלבול הזה חוזר אצל נוסעים נוצריים רבים אחרים, כגון הנוסע המכונה 'פטלוס' שכתב את רשמיו כנראה בערך בשנת ד'תת"ץ (1130 לספה"נ). המכנה את

⁷⁷ *Peregrinatio Saewulfi ad Hierosolyman et Terram Sanctam, PPTS IV, London 1896, pp. 40-42*. וראה שיין שם.

⁷⁸ עפ"י שיין שם, עמ' 185.

⁷⁹ הקיסר הביזנטי האחרון שמלך על ירושלים, לאחר שהחזיר אותה לידיהם מידי הפרסים, ולאחר מכן נוצח ע"י צבאותיו של עומר.

המבנה 'בית א-ל' ומעלה גם את האפשרות שנבנה אמנם ע"י 'אמיר אחד ממפיס שבמצרים לכוד אללה אל-כביר'⁸⁰. וכך גם אצלה בישוף הגרמני ג'והן מווירצבורג, שבקר בארץ בערך בשנת ד'תתק"ך (1160 לספה"נ).⁸¹

הבלבול מגיע להקצנה אצל הנוסע 'אידריסיס', שבקר בירושלים בשנת ד'תתקי"ד (1154 לספה"נ), ומתעלם מעובדת חורבן בית המקדש⁸²:

69. ובלכתך מזרחה תבוא לבנין הקדוש שנבנה על ידי שלמה בן דוד. בזמן היהודים היה זה מקום תפילה ומקום עליה לרגל, אך הוא נלקח מידיהם והם גורשו משם. אך כשבאו ימי האיסלם, מימי מלכי המוסלמים המקום הפך להיות שוב למקום קדוש, כמסגד אל-אקצא.

לאחר שירושלים נכבשה מידי הנוצרים ע"י צלאח א-דין האיובי, בשנת ד'תתקמ"ז (1181 לספה"נ), נאסרה על הנוצרים (בנוסף ליהודים) הכניסה אל כפת הסלע. אך גם נוסעים נוצריים שבקרו בתקופה זו בירושלים, ממשיכים לזהות את כפת הסלע כמקום מקדש שלמה.

כך כומר אנגלי אנונימי שבקר בירושלים בשנת ה'ק"ד (1354/5 לספה"נ), מתאר את כפת הסלע כמקום בו היו ארון הברית, מנורת הזהב, הכפורת ו'שאר הדברים המעוטרים המתוארים בכתב'⁸³. וכן נוסע בשם ברייטנבאך ששהה בירושלים בשנת ה'רמ"ג (1483 לספה"נ), מעיד כי: "בירושלים נמצא מקדש שלמה ברשותם הבלעדית של הסרצנים ושימושם"⁸⁴.

⁸⁰ PTTS V, London 1896

⁸¹ John of Würzburg, PTTS V, London 1896, p.9 – Description of The Holy Land

⁸² Idrissis' Dscriptin of Jerusalem, Gey Le-Sfronge PEFQS 1888 p. 32

⁸³ 'Interary of Certain Englishman', E. Hoade, Western Pilgrims, Jerusalem 1952. p. 63

⁸⁴ להבדיל מתקופת הצלבנים, בה כונה מסגד אל אקצא 'מקדש שלמה', וכפת הסלע 'מקדש האדון', בתקופתו של ברייטנבאך נקראה כפת הסלע בשם 'מקדש שלמה', ואילו מסגד אל-אקצא נקרא על ידם 'כנסיית הצגת גבירתנו'. ראה שייך, שם עמ' 191.

סיכום

בפרק הזה עקבנו אחר גלגוליה של המסורת, הקובעת באופן ברור ומקיף, כי הצחירה - הסלע הגדול הנמצא תחת כיפת הסלע, הוא הוא אבן השתיה שעמדה בתוך קדש הקדשים, וכי כיפת הסלע עומדת בערך במקומו של היכל המקדש⁸⁵.

מסורת זו עברה מהיהודים, שומרי הקשר עם מקום המקדש מאז חורבנו, אל המוסלמים כובשי ירושלים, ומטהרי הר הבית מאשפותיו. ומהם עברה המסורת אף אל הצלבנים כובשי הארץ.

בקרב היהודים, פשוטי העם כראשיו, היתה המסורת מצויה ומקובלת במשך כל הדורות, וכפי שנראה בפרק הבא, אף סמכו עליה להלכה. וודאי שגם כיום, בצירוף המחקר הטופוגרפי החדיש, יש לסמוך על המסורת הזאת, ולקבלה כאמינה וראויה.

---

⁸⁵ ממדי הבניין של הכפה (כ-51 מטר), אף דומים לממדיו של ההיכל - 100 אמה.

פרק ד' הפוסקים

אחר שבחנו את השתלשלות המסורת על זיהוי אבן השתיה, נראה כעת כי מסורת זו – אשר היתה מקובלת ושגורה בפי כל – הובאה גם בדברי הפוסקים כדבר פשוט ומובן מאליו, ועל פיה גם פסקו הלכה למעשה (סדר הבאת דברי הפוסקים כאן הוא ענייני, ולא דוקא כרונולוגי):

א. פוסקים שדנו בשאלת העליה להר הבית

הרדב"ז

הרדב"ז – ר' דוד בן זמרא, שחי בארץ ישראל לפני כארבע מאות וחמישים שנה - נשאל מאת אחד מיושבי ירושלים את השאלה הבאה¹:

70. שאלת ממני אודיעך דעתך, אם מותר ליכנס לעליות הבנויות סביב לבית המקדש שהן בולטות לתוך המקדש על גבי זיזין וגזוזטראות, לפי שראית שנהגו בזה היתר ואין מוחה בידם.

וכך השיב:

דע, שלא כל העליות שוות ולא כל הרוחות שוות, וצריך אומד יפה לראות אי זו

¹ שו"ת רדב"ז חלק ב סימן תרצא.

מותרת ואי זו אסורה; וזה כי הדבר ברור שתחת הכיפה שם אבן השתיה בלי ספק הנקרא אצלם אלסכרא... מ"מ אין ספק כי האבן הזאת, אשר תחת הכיפה, היא אבן השתיה אשר עליה היה הארון בבית קדש הקדשים לצד מערב. הילכך מי שעולה בעליות אשר לרוח מערב, או הנכנס לראות מהפתח אשר לצד מערב, צריך לשער שיהיה בינו לבין הכיפה יותר מאחד עשר אמה - שכך היה בין כותל מערבי של העזרה לכותל ההיכל...

הרדב"ז מאריך עוד להסביר עד היכן בדיוק מותר, לדעתו, להיכנס בתוך הר הבית (שהרי טמא מת אסור להכנס לעזרה אך מותר להכנס להר הבית, כמבואר בפתיחה). היסוד לדבריו הוא קביעתו הברורה שהצח"רה היא אבן השתיה, ועל פי קביעה זו - שאותה הוא מביא כ'דבר ברור' שאין צורך להוכיחו - הוא הולך ומחשב את שטח העזרה המדויק, שאליו אסור להכנס.²

פוסקים שפסקו ברדב"ז

דברי הרדב"ז הובאו להלכה בפוסקים האחרונים, כמו בספר ברכי יוסף³ לחיד"א - הוא ר' חיים יוסף דוד אזולאי, אשר התגורר בירושלים לפני למעלה ממאתים שנה - וכן בספר שערי תשובה⁴ ובספר כף החיים⁵ על השלחן-ערוך.

ר' יעקב יוקב עטלינגר, בעל המחבר ספרי ערוך לנר ושו"ת בנין ציון, דן בדברי הרדב"ז, וכותב:⁶

71. ועל כניסה במקום קדש קדשים, שהוא המקום ששם עדיין אבן השתיה נראה, חייב מיצה בידי שמים...

² כפי הנראה סבר הרדב"ז שלמקום עזרת-הנשים והחיל מותר להכנס כיום, וראה מה שכתבנו על כך בספר אל הר המור עמ' יט.

יש נקודות נוספות שאינן ברורות בדברי הרדב"ז, אך אין זה גורע מדבריו לענין אבן השתיה. וראה בחצרות בית ד' פרק א', ובסידור המקדש חלק ב, בפרק "בית ד' נלך".

³ אורח-חיים סימן תקסא סק"ג.

⁴ אורח תקסא ד"ה היה הולך.

⁵ אורח תקסא אות ח.

⁶ שו"ת בנין ציון סימן ב [לעצם תמיהתו יש לומר שהרדב"ז סבר כי כותלי כיפת הסלע נמצאים במקום כותלי ההיכל].

ועוד אזכיר מה שתמהתי על מה שכתב בשו"ת הרדב"ז סי' תרצ"א, אחר שהזכיר שם שהדבר ברור שתחת כיפה של הישמעאלים שם אבן השתיה — בלא ספק — הנקרא אצלם אל סכרא, כתב וזו לשונו: הלכך מי שעולה בעליות אשר לרוח מערב, או הנכנס לראות מהפתח אשר לצד מערב, צריך לשער שיהיה בינו לבין הכיפה יותר מאחד עשר אמה, שכך היה בין כותל מערבי של העזרה לכותל ההיכל - ועובי הכותל, כי הכתלים נתקדשו. עכ"ל. וזה תימה, איך נתן שיעור י"א אמה שהרי הי"א אמה היו מכותל העזרה עד כותל ההיכל, ומתחלת כותל ההיכל עד חלל בית קדש הקדשים היו ד' כותלים שרחבן עם המקום פנוי י"ז אמות!

בעל הבנין ציון מקשה אמנם על חשבונותיו של הרדב"ז, אך על עצם זיהוי אבן השתיה אין הוא מערער. דברי הבנין ציון וקושייתו על הרדב"ז הובאו בידי פוסקים נוספים, כמו המהרש"ם בספר דעת-תורה⁷.

ב. פוסקים נוספים שהתייחסו למיקום אבן השתיה

ר' חיים אלפאנדארי, מרבני ירושלים לפני כשלוש מאות שנה, בסוף ספרו דרך הקודש⁸, דן בשאלה היכן, בתוך קדש הקדשים, היתה נראית אבן השתיה. במסקנתו כתב:

72. והנה היום לא ידענו מציאות אבן השתיה הזאת כיצד היא עומדת, כי הגויים פיהם דיבר שוא, זה אומר בכה שהיא גבוה מן הארץ ותלויה באוירי וזה היפך התלמוד. עד ישקיף וירא ה' משמים תגלה ותראה מלכותו עלינו...

אם כן גם הוא מקבל את ההנחה הפשוטה בדבר זיהוי אבן השתיה, אף כי

⁷ שו"ע או"ח תקסא.

⁸ נדפס בסוף ספר מגיד מראשית לר' חיים אלפאנדארי הראשון, זקנו של בעל דרך הקודש. דברי ספר דרך הקדש בענין זה מוזכרים ע"י אחרונים נוספים, כמו בשערי תשובה (הנ"ל הערה 4).

⁹ ור' יוסף חיים, ה"בן איש חי", כתב בספר בן-יהודע, יומא נב: "והנה י"א שהאבן מונחת על הארץ ורק גבוהה מן הקרקע ג' טפחים [אולי צ"ל: ג' אצבעות]. וי"א שהיא תלויה ויש חלל אויר בינה לבין הארץ ג' אצבעות". ויש להסתפק האם כוונתו רק להביא מחלוקת בפירוש המשנה, או להביא מחלוקת בין השמועות השונות על תאור האבן כיום. על ספורי המעשיות בדבר האבן המרחפת באויר ראה מה שהבאנו בפרק ג' הערה 59.

לצערנו אין הוא יודע כיצד בדיוק היא עומדת¹⁰ (שהרי לא נכנס למקום הקדוש, ואילו לאגדות הערבים אין הוא מאמין...).

הרב שלום ליב אייזענבאך, מרבני ירושלים לפני כשמונים שנה, מתייחס לאיסור ההנאה מהעצים הגדלים על הר הבית, שכן הם גדלים בעבירה של כניסת הישמעאלים אל המקדומות האסורים להם בכניסה. בתוך תשובתו הוא אמנם מסתייג מהיכולת לקבוע את גבולות האיזורים המקודשים שעל הר הבית, אבל לגבי זיהויה של אבן השתיה אין הוא מטיל ספקי¹¹:

73. ואטו אנן ידעינן השתא היכן הוא מקום הר הבית או מקום העזרה? ורק מקום קדשי הקדשים אומרים העולם שהוא תחת הבנין שהיו עושין הישמעלים, ואף זה אינו דבר ברור. ורק מה שהאבן שתיה שם יש ראייה לזה. ואמרי אינשי שאף עכשיו ניכר האבן שתיה. ועיין ברדב"ז תשובה תרצ"ג...¹²

פתח הדביר

בספר פתח-הדביר, מתייחס ר' חיים בנימין פונטירמול, מרבני איזמיר לפני כמאה שנה, לטענת אחד מרבני חו"ל שהעולה לירושלים עיר הקודש עלול להכשל בכניסה למקום המקדש כיון שאין מקומו ידוע לנו, וכותב על זה:

74. ומה שכתב דבזמן הזה ליכא ידיע בהמ"ק דוכתיה היכא וכו' — אחהמ"ר (- אחר המחילה רבה) מיום שנגלה אור הגנוז רבינו הקדוש האר"י ז"ל הוא גילה סודו ברוח קדשו לשרידים אשר ה' קורא כל מצבות הזנאים והאמוראים ... ומסתברא ודאי במכל-שכן דגם בזמן ההוא גילה מקום מקדשנו כמו שידוע מקומו היום לכל

¹⁰ וכמו שהסביר לנכון הרב קורן בחצרות בית ה' פרק ה', וב"מעלין בקודש" ד'.

¹¹ נדפס ביולקט יוסף קובץ תורני ע"י הר' יוסף שוורץ באניהאד, הונגריה, מחברת י"ג (שנת תרע"א) סי' קל"ד עמ' מח.
¹² בהמשך דבריו הוא מביא עדות מפתיעה שאין לנו שום מקור אחר שבו היא נזכרה, ויש לפקפק האם היא עדות ראייה או, כפי שנראה יותר, היא עדות שמיעה לא מדוייקת: "ודבר פלא שעד היום יש שם בהשערים שהוא לערך י"ב שערים שנכנסין למקום המקדש חבלים תלויים מזמן הרדב"ז ז"ל שהוא לערך מאה וחמשים שנה, שעשה הגאון הנ"ל להיכרא לידע עד היכן מותרין לילך..." [בזמן הרדב"ז סתם יהודים לא היו מותרים ע"י השלטונות להכנס להר הבית, אלא בעלי מלאכה ש'נאנסו' להכנס לצורך מלאכת הישמעאלים. ראה תשובת הרדב"ז סי' תרמ"ח שהובאה בפרק ו' מקור מס. 120].

באי שערי ירושלים, וכותל מערבי נודעת לרבים ושם באים ומתפללין מבחוץ כל בני ישראל הבאים שם כנודע... וגם היום, הגם שעברו כמה מאות שנים, ידוע להם מקום מקדשנו, והוא נתון היום ברשות הישמעאלים ומזה כמה שנים רבות שבנו שם בית תפלתם, וכפי ששמעה אוננו מפומייהו דרבנן קדישי הני כהני שלוחי ירושלים ת"ו... והישמעאלים אינן מניחין לשום בר ישראל לבא לגשת שם אפי' סמוך לו בשום צד ואפילו יתן מלא ביתו כסף וזהב. ולפי"ז אין כאן שום חשש שמא יכנס הישראל בשוגג לביהמ"ק או לבית קדש הקדשים ויתחייב כרת ב"מ (- בר מינן) כדחייש מר... וכבר סופר מפי מגידי אמת כי בשנים שעברו נחלקו בבית המדרש חכמי ורבני ירושלים רבנן סבוראי ז"ל, בדין אחד מחלוקת במציאות על אבן השתיה, והיה שם תוגר אחד ושאל מאתם על מה הם מריבים, והגידו לו, והשיב להם: ביום השישי אחר חצות אפשוט הספק שלכם, וכן היה, שנכנס לבית המקדש עם כל התוגרמים להתפלל בצהרים וכפי מה שראה בא והגיד לחכמים, דשמע מינא שהדבר ברור דבית המקדש מקומו ידוע לכל בודאי הגמור בלי שום ספק...

נראה שבעל פתח הדביר מסתמך גם על האר"י הקדוש (שאת דברי תלמידיו המקובלים נביא בהמשך, בסעיף ה), וגם על המסורת הפשוטה והידועה. ומדבריו למדנו שחכמי ירושלים הכריעו בויכוח שנתעורר בבית-המדרש על פי ההנחה שאבן השתיה היא אכן זו הנמצאת בתוך כיפת הסלע.

הרב טוקצ'ינסקי

הרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי, מגדולי רבני ירושלים לפני כ-60 שנה, דן בספרו 'עיר הקדש והמקדש'¹³ בשאלת זיהוי אבן השתיה. בזמנו כבר התפרסמה הצעתו של החוקר קונרד שיק, לזהות את סלע הצחירה לא כאבן השתיה אלא כמקום המזבח, והרב טוקצ'ינסקי דוחה אותה מכל וכל, הן בגלל המסורת המקובלת על

¹³ 'עיר הקדש והמקדש', נערך מכת"י ע"י בנו ניסן אהרן טוקצ'ינסקי, ירושלים תש"ל, חלק ד', פרק א' סע' ג-ד עמ' ז-טו.

זיהוי הסלע כאבן השתיה, והן בגלל בעיות טופוגרפיות וגיאוגרפיות אחרות (כגון החישוב של 'רובו מן הדרום') שהיא יוצרת (כפי שנבאר בע"ה במקום אחר¹⁴) – הוא מאריך להוכיח את קביעתו כי אכן סלע זה הוא אבן השתיה¹⁵:

75. א. המסורה המשוכה היא בפי כולנו וגם בפי העמים האחרים שזוהי האבן השתיה.

ב. גם ב"נסתרות דרשב"¹⁶... כתוב לומר: המלך הב' שיעמו לישמעאלים יהי אוהב ישראל ויגדור פרצותיהם ופרצות ההיכל וחוצב הר המוריה ועושה אותו מישור ובונה לו שם השתחוי' על האבן השתיה וכנאמר: שים בסלע קנך. עכ"ל. ואם אמת היא שמיוחסות הנסתרות הללו לרבן שמעון בן יוחאי הרי יש לנו עדות לדבר.

ג. וכל צורת האבן ותבניתה מראה שהיתה לה תעודה גדולה ואי אפשר לומר שאין לה אחת מהתעודות הנזכרות ושהיא אבן פשוטה שנחצבה מסלע ההר!
ד. ואחרי שהאבן השתיה היתה מסלע ההר ורצפת הר הבית נחשפה בהרבה, אם נעלמה האבן השתיה הרי היא נחצבה לגמרי מזהה והרי אין לפנינו שום סימן למחצבה בהר הבית!

בהמשך דבריו דן הרב טוקצ'ינסקי בחישוב 'רובו מן הדרום' עפ"י זיהוי אבן השתיה, מתוך הנחה (שאוששה עם שינויים קלים מאוחר יותר, במחקריו של הרב זלמן קורן) שכ-60 מטר בדרומו של ה'חרם' אינם מהת"ק על ת"ק אמה המקודשות¹⁷.

¹⁴ בינתיים ראה בחצרות בית ה' פרק ה', שם מראה הרב קורן שאם נזהה את הצחירה עם מקום המזבח, נגיע לנתונים מופרכים.

¹⁵ שם עמ' ט-י.

¹⁶ ראה לעיל בפרק ג', מקור מס. 49.

¹⁷ בתחילה נדחק הרב טוקצ'ינסקי שם, מפני שהסתמך על המרחקים שנקט התוספות-יום-טוב, אך באמת המרחקים הללו נאמרו כדוגמא בעלמא לאופן האפשרות לחשב את 'רובו מן הדרום'. ולבסוף אמנם הציע הצעה שאינה מחויבת לחישובים הללו, ואכן מסדרת היטב את המרחקים השונים בין אבן השתיה לקצוות הר הבית. אמנם, עדיין דחק עצמו קצת שהכריח לאמר שהמדידה צריכה להעשות דווקא מהקצה הדרום מערבי של האבן, ולפי האפשרויות המתמטיות הידועות- אין צורך בזה.

ג. פוסקים שדנו בחידוש עבודת הקרבנות

ר' יחיאל מפריז וה'כפתור ופרח'

בערך בשנת ה'יז, עלה לארץ ר' יחיאל מפריז, מגדולי בעלי התוספות, בראש 300 מתלמידיו, והקימו ישיבה בעיר עכו. כ-50 שנה אחר כך, כששהה בארץ ר' אשתורי הפרחי – מתלמידי הרא"ש וראשון לחוקרי ארץ ישראל, שחבר את הספר 'כפתור ופרח' – הוא שמע שרבנו יחיאל התכוון גם לחדש את עבודת הקרבנות¹⁸:

76. ...מה"ר ברוך ז"ל. גם כי אמר אלי בירושלים כשהבאתי אליו זה הספר לעבור עליו ולהגיהו, שרבנו חננאל [צריך לומר: יחיאל¹⁹] דפריש ז"ל אמר לבא לירושלים והוא בשנת שבע עשרה לאלף הששי, ושיקריב קרבנות בזמן הזה. ואני מטרדתי להשלים עמו המלאכה לא שאלתיו מה נעשה מטומאתנו, ואנה הכהן המיוחס²⁰:

על-כל-פנים נראה גם מרצונו של רבנו יחיאל, וגם מתמיהתו של הכפתור ופרח', ששאלת זיהוי מקום המקדש ומקום המזבח לא היתה בעיניהם מכשול בלתי-עביר, וברור שהם סמכו בזה על הזיהוי המקובל בקרב כל יושבי הארץ.

תכניתו זו של רבינו יחיאל להקריב קרבנות, היתה במשך כל הדורות הבאים ליסוד חשוב בדיונים ההלכתיים של גדולי הפוסקים, בפרט בדיונים על חידוש העבודה, אך גם בנושאים אחרים הקרובים לזה²¹.

¹⁸ כפתור ופרח פ"ו [מהדורת לונץ, ירושלים תרנ"ז, עמ' פא].

¹⁹ ראה בכפתור ופרח ש"ל מחדש בהוצאת ביהמ"ד להלכה בהתיישבות, תשנ"ז.

²⁰ בהמשך דבריו שם הוא מברר את ההלכה שמקריבין קרבנות ציבור בטומאה.

²¹ ראה למשל ספר כפות תמרים למסכת סוכה לד ע"ב. שו"ת שאילת יעב"ץ ח"א סימן פט. שו"ת נודע ביהודה קמא או"ח סימן לה. שו"ת חת"ס יו"ד סימן רלו וסימן שו, קובץ תשובות לחת"ס סימן נט וסימן ס, חרושי חת"ס לכתובות (מהדו"ק) כג ע"א ו-כה ע"ב. שו"ת מהר"ץ חיות סימן עו (הנקרא קונטרס אחרון עבודת המקדש). שו"ת בנין ציון סימן א. מנחת חינוך מצוה צה. ועוד רבים.

וראה בהלכות ארץ ישראל המיוחס לרבינו יעקב בעל הטורים, דין קדושת הארץ, שכתב: "לענין קרבן בזמן הזה, אם היה מקום הבית ברשותנו והיה לנו מי שיעיד על מקום המזבח היה אפשר שנוכל להקריב קרבנות". ואפשר שיש באן הד לנסיגונו של רבינו יחיאל.

הרדב"ז²², דן לא רק בצד ההלכתי אלא גם באפשרות המעשית שעמדה בפני רבינו יחיאל:

77. ...וזתמהתי על מעשה זה, והלא הבית ביד גוים ואיך יניחו אותו להקריב קרבנות ואפילו ליכנס לשם לא יניחו את הישראלי! ואפשר כי באותו זמן היה הבית חרב ביד גוים ערלים ולא היו מקפידים על ככה.

כמובן שהרדב"ז לא ראה קושי בזיהוי מקום המקדש, שהרי הוא עצמו סמך בשתי ידיים על הזיהוי המקובל.

גם מדברי ה'כפתור ופרח' עצמו בענין אחר, ניתן להוכיח שאכן הכיר את המסורת על זיהוי אבן השתיה. וכך כתב אודות כותל המזרח של הר הבית²³:

78. עוד היום ניכר שער שושן למזרח והוא סגור אבני גזית. ואם תחלק זה הכותל לשלשה חלקים, יהיה זה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחית דרומית... ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח, שאמרנו עליו שהוא שער שושן, כמטחוי קשת יש בכותלו שני שערים גבוהים מאד בכיפות מחוץ, ודלתותיהם ברזל והם סגורים לעולם, וקורין להם ההמון שערי רחמים...

וזה באור דבריו (ע"פ הרב קורן²⁴):

שער שושן הוא השער המזרחי של הר הבית (הנקרא גם שער הכהן), ובימי ה'כפתור ופרח' היה עדיין ניכר בחומה (ומאז הוא נעלם בשל התמוטטויות

²² בפירושו על הרמב"ם (מהדורת פרנקל), הלכות מעשה הקרבנות פי"ט הט"ו. תמיהתו של הרדב"ז מבוססת כמובן על המציאות בימיו, ולכן הוא משער שאולי באותו זמן היה המקום תחת שלטון "הערלים", היינו הנוצרים, והם לא הקפידו כמו המוסלמים. ואכן, בזמן ר' יחיאל מפריו היו מעברי שלטון תכופים בין הצלבנים והמוסלמים, והיה יסוד לתקוה לקבל זכות מסוימת בהר הבית.

²³ שם [במהדורה הנ"ל עמ' צג].

²⁴ ראה חצרות בית ה' פרק ב סעיף ד.

שהתרגשו על החומה העתיקה²⁵). והנה, ה'כפתור ופרח' נותן שני סימנים למקומו של שער שושן: א. הוא נמצא בשליש הדרומי של הכותל המזרחי. ב. הוא רחוק 'כמטחוי קשת' מדרום לשער הרחמים. את כוונת בעל ה'כפתור ופרח' בקביעת המרחק של 'כמטחוי קשת', אנו יכולים לקבוע בקירוב ע"י השוואה לדבריו במקום אחר²⁶, שם הוא מתאר את מערת המכפלה ואתרי חברון האחרים, ומספר כי: "אל המערה כמטחוי קשת מקום אבנר בן נר", ואנו יודעים כי המקום המיוחס לקבר אבנר בן נר רחוק ממערת המכפלה כ-80 מטר. אם כן, שער שושן נמצא כ-80 מטר מדרום לשער הרחמים'. ומה שאומר ה'כפתור ופרח' שהשער נמצא בשליש הדרומי של החומה, וודאי שכוונתו לכל אורך חומת העיר העתיקה, שנראית מבחוץ כהמשך אחד, ואין הוא מתכוון רק לחומת הר הבית (שהשליש הדרומי שלו, רחוק משער הרחמים בהרבה יותר מ'מטחוי קשת').

לפי כל זה, עולה שהשער שזיהה ה'כפתור ופרח' כ'שער שושן', נמצא בערך ממזרח לכיפת הסלע. והרי ידוע הדבר, ששער שושן היה מכוון בדיוק כנגד קדש הקדשים ממזרח²⁷, ומכאן ש'הכפתור ופרח' הסכים עם הזיהוי הפשוט של מקום קדש הקדשים בכיפת הסלע.

בדורות האחרונים

לפני יותר ממאה וחמשים שנה, כאשר עורר הרב צבי הירש קלישר את הדיון על חידוש עבודת הקרבנות – בדיונים שנדפסו אחר-כך בספרו "דרישת ציון" – דנו

²⁵ בחצרות בית ה' סוף פרק ב', כתב הרב קורן שאפשר ששרידי השער נמצאים מתחת למפלס הקרקע דהיום. אך באמת זוהי טעות מוכחת – שעמד עליה הרב קורן עצמו מאוחר יותר – שכן לפי המקורות (המובאים שם) מפתח השער צריך להיות 22 אמות מתחת למפלס אבן השתיה, ואם כן השער היה בגובה החומה הגלוי כיום.

²⁶ פרק י"א (במהדורה הנ"ל עמ' רצט).

²⁷ הגמרא ביומא טז ע"א, וכפי שביארה הרב זלמן קורן בחצרות בית ה' עמ' 57.

גדולי ישראל בשאלות ההלכתיות הנוגעות בכך²⁸.

הרב קלישר דן בדבר לפני רבו הגדול, ר' עקיבא איגר, ולבסוף פנה ר' עקיבא איגר עצמו אל חתנו ר' משה סופר – החתם-סופר. משקיבל ר' עקיבא איגר את תשובת החתם סופר, שלח העתק ממנה לתלמידו הרב קלישר²⁹, והחתם סופר עצמו שלח העתק מתשובתו אל ר' צבי הירש חיות (מהר"ץ חיות)³⁰, שעסק אף הוא בנושא חידוש העבודה. ואלו דברי החתם סופר, המובאים גם בספר השו"ת שלו³¹:

79. יקרת קדשו הגיעני. ומה שכתב מורי וחמי הגאון נרו יאיר לבקש משרי ירושלים ליתן רשות להקריב, הוא (הסולטן) קפדן גדול, כי הוא אמר לבל יקרב שם מי שאינו מאמונת ישמעאל, כי שם נבנה בית עבודה שלהם, ואומרים שאבן שתייה באמצע הכיפה ההיא, ולא יקרב שם איש זר שאינו מאמונתם. וזה שני שבועות באו לכאן שני צירים נאמנים משם ושלחו לי דורון קהלא קדישא דבירושלים ציור נפלא מכל הר הבית והנבנה עליו ובתוכו גם הכיפה הנ"ל והוא ענין פלא לראות³².

²⁸ אמנם, ראה בספר 'עבודת תמה' לר' חיים נתנזאהן (נדפס באלטונה תרל"ב). זהו ספר שנכתב כולו כנגד הספר דרישת ציון. כתב על דברי הרב קלישר: "וכן כתב... דבבנין שבנו הישמעאלים על מקום המקדש יש שם כפה, ואומרים שבתוך אותה הכיפה הוא אבן השתיה. וגם ע"ז אני אומר, דא"כ יקשה ואמאי לא ידעו אנשי כנה"ג בבנין בית שני מקום המזבח ע"י אבן השתיה והוצרכו לנביאים? ובכלל הדבר אני אומר, שבודאי כדי לעשות מעשה, לסמוך ע"ז להלכה ולמעשה צריך ידיעה ברורה ועדות נאמנה מסירה גמורה איש מפי איש שיעידו על האבן השתיה עצמו כי הוא זה... ועתה מי ראה את האבן מעולם להעיד עליו? דהא לעומדים מתחת (ההר) בודאי שאי אפשר להם לראות את האבן, שהרי האבן לא הי' גבוה מן הארץ רק ג' אצבעות... ואטו מי נימא אם נמצא איזה אבן במקום המקדש שהיא האבן השתיה? והרי ההר כלו מלא אבנים וסלעים, וכשחרש טורנוסרופוס את ההיכל, בודאי שנתגלו כמה אבנים..."

הרי ברור מדבריו שלא הכיר את המציאות על הר הבית, שאבן השתיה בולטת מאד (ומה שבלטה בקדש-הקדשים רק ג' אצבעות, הרי זה בגלל האוטם), ונמצאת בראש ההר, ואין להחליף בינה לבין אבנים אחרות על הר הבית. ומן הסתם אילו היה יודע את המציאות, היה גם הוא מודה שיש לסמוך על זיהוי אבן השתיה (לכה"פ לצורך זיהוי עצמה, אם לא לצורך זיהוי מקום המזבח).

[ובדרך אגב נעיר שלכאורה תלונת בעל עבודה תמה לא על הרב קלישר היא אלא על הגמרא עצמה, בזבחים סב ע"א; שהרי הגמ' שם אומרת שאת מקום המקדש עצמו ידעו על פי היסודות שעדיין היו ניכרים! וצריך לומר שהתקשו במקום המזבח עצמו יחסית למקדש היכן הוא, כפי שגם היום אנו מתקשים בשאלה היכן הוא מקום המזבח בין צפון לדרום, שהרי יש בוזה 3 דעות תנאים (ולרמב"ם – 4 דעות), ובזמן בניית הבית השני יתכן שלא ידעו אפילו את מקום המזבח בין מזרח למערב, כיון שלא היתה בידם מסכת מידות כפי שיש בידינו היום. ואכמ"ל.]

²⁹ דרישת ציון עמ' 117 במהדורת יהודה עציון. מוסד הרב קוק תשס"ב.

³⁰ בספר דרכי הוראה סימן ו, נדפס בתוך 'ספרי מהר"ץ חיות' חלק א' עמ' רעא.

³¹ שו"ת חת"ס יו"ד רלו. וראה במקורות הנוספים מדברי החת"ס המצויינים לעיל הערה 21.

³² הקטע האחרון – מהמלים "וזה שני שבועות" עד הסוף – נשמט משום מה מהתשובה שנדפסה בשו"ת חת"ס, אולם הוא נמצא בהעתק ששלח ר' עקיבא איגר לרב קלישר, וכן מופיע (בשנויים קלים) בתשובת החת"ס למהר"ץ חיות.

החתם סופר אמנם מביא את זיהוי אבן השתיה בשם 'אומרים', אך אין הוא מביע כל הסתייגות מקביעה זו, והוא ממשיך לדון בסוגיית ההקרבה מבלי שיעלה את נושא מקום המקדש והמזבח כדבר הטעון בירור – ומכלל זה מובן שהזיהוי הנזכר מקובל עליו, וזו הסיבה שהחת"ס ראה לנכון להזכיר את ענין הכיפה שעל אבן השתיה בתוך התשובה ההלכתית. ברור שגם ר' עקיבא איגר ומהר"ץ חיות קבלו בפשטות את הזיהוי הידוע.

ר' אליהו גוטמכר מגריידיץ בתשובה לידידו הרב קלישר³³, דן באפשרות שהציע הרב קלישר לזהות את מקום המזבח ע"י מדידה מהכותל המערבי, ודחה את הצעתו בגלל טעויות שעלולות להווצר מתוך סטיות מגודל האמה המדויק אבל לבסוף הוא מציע לפתור את הבעיה ע"י מדידה מאבן השתיה:

80. ...הא האבן שתיה ודאי נשאר דלא אפשר להעתיקו ממקומו, שממנו הושתת העולם... זכה לנו כעת שיש לנו מדידה לכל הפחות מן האבן שתיה, וידוע לרבים, מלבד הגמרות הנ"ל, שהאבן שתיה עדיין שם בבית התפילה שלהם.

הרב קלישר – שבתחילה כנראה לא חשב על אפשרות זו – קיבל את דברי חברו הרב גוטמכר: "והרב נרו יאיר המציא עוד תחבולה על ידי האבן שתיה, ואין להאריך"³⁴. וכן הזכיר הרב קלישר במקום אחר, במהלך הויכוח עם ר' דוד פרידמן (שטען כי קשה לכוון את מקום המזבח): "והגאון מגריידיץ... והביא עוד סעד לדברי מן האבן שתיה..."³⁵.

גם נכדו של ה'חתם סופר' – ר' שמעון סופר – בספר השו"ת שלו 'התעוררות תשובה'³⁶, דן בענין הבעיות המעכבות לכאורה את האפשרות להקריב קרבן פסח. בהתייחסותו לשאלה כיצד ניתן לדעת את מקום המזבח, שהרי איננו יודעים בדיוק את מקומו ואף לא את גודל האמה, השיב תשובה המסתמכת על כך שניתן

³³ שו"ת ר' אליהו גוטמכר [הוצאת מוסד הרב קוק] בעניינים שונים, סימן טז אות יז-כ (עמ' רצ-רצא).

³⁴ "תוספת למאמר קדישין". בדרישת ציון מהדורת יהודה עציון, מוסד הרב קוק תשס"ב, עמ' 135.

³⁵ "מוסף ראשון לציון למאמר קדישין", במהדורה הנ"ל עמ' 163.

³⁶ מהדורת ירושלים תשמ"ט סימן ר"פ.

לסמוך בפשטות על הידוע והמקובל לגבי זיהוי האתרים השונים על הר הבית:

81. ימחול נא לי, הלא הר הבית ומקום העזרה והיכל במקומו עומד, נמדוד נא...

ר' ישראל מאיר הכהן מראדין, בעל החפץ חיים, בספרו לקוטי הלכות על הלכות קדשים³⁷, מבאראת הדין המובא בגמרא "שלמים ששחטן קודם שיפתחו דלתות ההיכל פסולים", ומסביר שאין סתירה בין הלכה זו להלכה שמקריבין קרבנות אע"פ שאין בית, וכותב:

82. ומכל מקום נראה פשוט, דעל כל פנים אם על מקום ההיכל בנוי איזה בנין, כמו שבנוי היום בעוונתנו הרבים, ממילא שוב אסור להקריב קרבנות על המזבח, דהא על כל פנים איננו שוב נגד חלל פתח אוהל מועד. [ובהמשך הוא מוסיף וכותב שאולי לפי דברי הרשב"א יש להכשיר גם באופן זה, עיין שם].

זהו דיון הלכתי שבו מוזכרת, כדבר ידוע, העובדה שעל מקום ההיכל נמצא כיום בנין אחר – הוא כיפת הסלע.

ד. פוסקים שהתייחסו לזיהוי בקשר להלכות אחרות

הקריעה מול מקום המקדש

בענין ההלכות שנאמרו על הרואה את המקדש בחורבנו, הביא ר' יואל סירקיש בספרו בית-חדש³⁸ בשם 'ליקוטים' (-אין ידוע מקורו) את הדברים הבאים:

83. כשאדם בא לירושלים ורואה את הקובה של בית המקדש שהיא עזרה, אז חייב להשתחוות כנגדה ולקרוע את בגדיו ולבכות ולהתאונן ולהתאבל ולדאוג על חורבן בית המקדש ולבכות במרה ולקונן ולומר זה המזמור "מזמור לאסף, אלוקים באו גויים בנחלתך..."

³⁷ זבחים נה ע"ב, זבח תודה ד"ה זבחים.

³⁸ או"ח תקסא, ג.

אם כן גם מדברי הב"ח, בעקבות בעל ה'ליקוטים', מחוור כי בנין כיפת הסלע (-'הקובה' בלשונו³⁹) עומד על מקום המקדש, שעל כן יש לעשות כנגדו את המעשים המבטאים את אבילות החורבן⁴⁰. וכן הביא גם ר' ישראל משקלוב בספרו פאת השולחן (-הלכות ארץ ישראל)⁴¹, ושם כתב "הקובה שעל מקום המקדש" (ולא כמו בב"ח "הקובה של ביהמ"ק"), וזהו נוסח מובן יותר.

השתחוויה מול כיפת הסלע

על מנהג זה, הנזכר ב'ליקוטים', להשתחוות כנגד מקום המקדש, דנו כמה אחרונים האם אכן ראוי לעשות כך, או שמא יש לחשוש למראית-עין כאשר משתחווים לבית תפילת המוסלמים. וכך כותב, למשל, ר' עקיבא יוסף שלזינגר, בעל המחבר "לב העברי"⁴²:

84. אשר נשאל... בשם רב אשר מתרעם על ההשתחוויה נגד מקום מקדש, מפני ששם עומד ה'שמיא' (-הסהר, סמל האיסלאם) כנודע, דהוא כמשתחוה לעבודה זרה... (ולמסקנה הוא מתיר⁴³)

³⁹ 'קובה' פירושו אוהל, רחב מלמטה וצר מלמעלה (ראה למשל רש"י מנחות לא ע"ב ד"ה שלא יעשנה, וערוך ערך קבה). בדומה לצורת כיפת הסלע. וברור שהשימוש בלשון 'קובה' הוא בכדי להזכיר את הביטוי המקובל "קובה של זונות" (כמו בעבודה-זרה יז ע"ב, ועוד).

⁴⁰ כנראה הסתמך בעל ה'ליקוטים' על מעשי הרמב"ן בבואו לירושלים, כפי שהעיד הרמב"ן על עצמו ב"תפילה על חורבות ירושלים" (כתבי הרמב"ן, הוצאת מוסד הרב קוק, חלק א' עמ' תכט): "ובבואי כנגד הבית הגדול והקדוש קראנו בבכיה רבה... וקרענו קריעה שניה בתאניה ואניה וקראנו במקום מזמור קינה לאמור - א-להים, באו גויים בנחלתך...". ואפשר ש"כנגד הבית הגדול והקדוש" פירושו כנגד כיפת הסלע העומדת במקום הבית הגדול והקדוש. וכן כתב עוד באיגרתו מירושלים (שם עמ' שסח): "...כי עליתי אל הר הזיתים המכוון כנגד הר הבית והסמוך לו... ושם כנגד בית המקדש קראתי חרוזותיו בבכיה רבה..." - גם כאן הוא מזכיר תחילה את הר הבית ולבסוף מדייק ואומר "כנגד בית המקדש", ולכן אפשר שהכוונה לכיפת הסלע, כנ"ל.

ולפי זה יש לפרש את דבריו ב"תפילה על חורבות ירושלים" הנ"ל, כשהוא מקונן: "הדביר לפני ולפנים היה מעון תנים, וההיכל והר הבית לשמיר ושית... ובאו בו פריצים ומחללים, ואל אל לא יושיע בתוכו מתפללים. כל ערל וטמא בבית תפילה נתון תיפלה, ובהיכל הא-להים ללא אלהים יענו הו הו..." - ונראה שהכוונה לכיפת הסלע, ששם במקום ההיכל באים פריצים ומתפללים לאל לא יושיע, ובבית תפילתינו הם "נותנים תיפלה"... (וכמו שהעיר כבר בספר הר הקודש עמ' מג).

⁴¹ פרק ג סעיף ב.

⁴² מובא כנספח בסוף ספר הר הקודש, סימן ו.

⁴³ וראה מה שהביא עוד בענין זה בספר הר הקודש עמ' נ ב'פנים חדשות" סעיף י.

הכרתת עבודה זרה

בדומה לזה, נשאל הראי"ה קוק זצ"ל⁴⁴ האם נוכל היום לבנות את המקדש, או אולי נאסר המקום מפני שהמוסלמים בנו שם בית תפילתם:

85. על דבר הערצתו בענין בנין בהמ"ק, אם יהיה אפשר לנו בע"ה קודם שתתגלה קדושת הנבואה... משום הא ד"כל מקום שאתה מוצא הר גבוה וגבעה נשאה בידוע שיש שם עבודה זרה", וכותב כת"ר ששמע שהיום נמצא שם ע"ז – אין השמועה מיוסדת על בסיס נכון. שהרי המחזיקים כעת במקום המקדש הם הישמעאלים, וכבר כתב הרמב"ם בתשובה בארוכה להוכיח שאינם עובדי עבודה-זרה כלל...

ה. המקובלים

גם המקובלים קיבלו את המסורת המפורסמת על זיהוי אבן השתיה, ואף הסבירו את המצב הבלתי מתקבל על הדעת, שהמקום הקדוש ביותר נמצא בידי טמאים.

בזוהר חדש

רבי משה חאגיז בספרו 'פרשת אלה מסעי', שהזכרנוהו לעיל⁴⁵ מזכיר לענין זיהוי אבן השתיה גם את דברי הזוהר חדש על כך שעתידים הגויים לזלזל באבן השתיה ולהעמיד עליה מתים, ואת המשמעות לדברים אלו עפ"י מנהג המוסלמים בימיו⁴⁶:

86. ומי לנו גדול מר' אלי(עזר) בן ערך שעניינו המה הרואות שנתקיימה נבואתו שהובאה במדרש הנעלם מפרשת ויצא בזוהר חדש דף מ"ד ע"ב עיי"ש. "כד על גבי

⁴⁴ בשו"ת משפט כהן סימן פט.

⁴⁵ פרק ג' מקור מס. 61.

⁴⁶ פרשת אלה מסעי דף יא ע"ב.

ר' זירא ואשכחיה דעיניו נבעין מיא ושמע דהוה אמר: 'אבנא אבנא, אבנא קדישא עילאה על כל עילאין בקדושתא דמארך, זמיני בני עממיא לאתזלזלא בך ולאותבי גולמי מסאבין עלך לסאבא אתרך קדישא וכל מסאבין יקרבו בך, ווי לעלמא בהווא זמנא... חזר ואמר לר' זירא דחזינא דעל האי אבנא זמינין לשואה סואבת עממיא ופגרי מתיא מאן לא יבכה ווי לעלמא ווי להווא זמנא, ווי להווא דרא וכו'" [ע"כ דברי הזהר חדש. תרגום: כשנכנס לפני ר' זירא מצאו שעניו נובעות מים ושמע שהיה אומר: 'אבן אבן, אבן קדושה, עליונה על כל עליונים בקדושתו של אדונך, עתידין בני העמים לזלזל בך ולהושיב חפצים טמאים עליך וטמא מקומך הקדוש, וכל טמאים יקרבו בך, ווי לעולם באותו הזמן... חזר ואמר לר' זירא: שאני רואה שעל האבן הזאת עתידים להעמיד טומאת עממים ופגרי מתים, מי לא יבכה. ווי לעולם, ווי לאותו הזמן, ווי לאותו הדור...]. כי חזיון הזה אשר חזה ר' אל(י)עזר בן ערך מגדולי ישראל עיניו הרואות שבאחד מן המקומות שבנה שם בתחום בית המקדש (השולטן סלים שכבש המקום מיד הערלים⁴⁷) שהוא כעין דוגמא ראשונה... וכל מת שלהם שהוא בעיר, קודם קבורה מכניסין אותו לכיפה שאותו החדר הוא נקרא כהיום מדרש שלמה, ולדעתי היא הלשכה הגדולה שהיתה לצד הדרומי לעזרה... וכשמת להם פגר, מכניסים אותו לחדר הנקרא מדרש שלמה... והרי זה עיניו הרואות שחזיון התנא האלקי ר' אלעזר בן ערך נתקיים בעוונותינו בהכנסת מיתהם שמכניסים שם באתרא קדישא כאשר אמר. דזהו גם כן קיום על קיום החזקה שעל כל פנים אותה עיר ואותו בית רובו ככולו הוא המקום שהיה מתחילה ואין להסתפק בו.

ר' משה חאגיז מדבר על המתים המובאים למסגד אל אקצא (אותו הוא רוצה לזהות עם לשכה שבדרום העזרה⁴⁸), ואין הוא חש לכך דברי ר' אלעזר בן ערך לא

⁴⁷ כוונתו לסולטן העות'מאני סלים שאומנם כבש את הארץ, אך לא מידי הביזנטים הערלים אלא מידי הממלוכים המוסלמים גם הם. וכן גם לא הוא בנה את המבנים העיקריים על הר הבית, שכן הם נבנו מאות שנים לפניו בימי השושלת האומיית. אבל הידיעות שהיו בידי מהרמ"ח, ייחסו את כל אירועי כיבוש ירושלים מידי הנוצרים (כולל פינוי האשפה מהר הבית) לסולטן סלים.

⁴⁸ ובאמת זהו זיהוי תמוה, וסביר יותר שמסגד אל אקצא נמצא בכלל מחוץ לתחום הת"ק אמה.

התקיימו במדוייק, ולא הניחו את המתים על אבן השתיה עצמה (שברור לו שהיא האבן הידוע בכיפת הסלע). נוסף ונציין שבימינו אנו, נוהגים המוסלמים להעמיד פגריהם של מתים חשובים, ובעיקר 'שהידים' – רוצחים שמתו מתוך קיום 'מצוות' הג'יהאד – על אבן השתיה עצמה, ואוי לנו שדברי הזהר חדש התקיימו במלואם [בהמשך נביא עוד מדברי ר' משה חאגיז].

רבי מרדכי הכהן

רבי מרדכי הכהן, מתלמידי 'גורי האר"י', בספרו 'שפתי כהן' על התורה⁴⁹, דן בכיווץ וההתרחבות של הארץ ושל הזמן, ולראיה הוא מביא את המציאות העגומה במקום קודש הקודשים:

87. ובזה תוכל להבין איך מקום השכינה מצומצם בין בדי הארון לפני ולפנים, מקום שאפילו כהן גדול לא היה נכנס אלא פעם אחת בשנה אחר כמה טבילות וקידושין, ואחר כמה תפלות שהיו ישראל מתפללים עליו, איך עתה הוא בית תורפה של ישמעאלים, בית תורפה שלהם. אלא שנתקפלה ירושלים וגברה עליה קליפה של שאר ארצות, ואפשר לומר שבקיפול ארצות באה שם רצועה מארם עד שבנו שם בית התורפה שלהם והם חושבים שבנו בירושלים והם מכזבים...

בעל 'טוב הארץ'

גם המקובל רבי נתן שפירא הירושלמי⁵⁰, בספרו 'טוב הארץ' – העוסק במעלותיה של ארץ ישראל על דרך הסוד – דן במציאות הבלתי נתפסת של קיום בית תפלה של הישמעאלים ממש במקום קודש הקודשים⁵¹:

88. ואמנם יש לדקדק עתה שמקום הבית נעשה בית מרגז לישמעאלים, ומאי איכא

⁴⁹ בראשית ב' ד"ה והנחש היה ערום.

⁵⁰ המקובל ר' נתן שפירא הירושלמי בן הגאון מהר"ר ראובן טעביל דינא רבא דק"ק קראקא (עפ"י שער הספר), חברו של רבי משה זכות, עלה בסוף ימיו לארץ ושימש כרב לעדת האשכנזים בירושלים, נפטר בשנת ה'תכ"ב. מלבד טוב הארץ חיבר ספר מצת שימורים, יין המשומר, ועוד [אין זה רבי נתן שפירא בעל ה'מגלה עמוקות'].

⁵¹ ספר טוב הארץ, דף ג עמ' ג'.

למימר שהרי שם הרגיעה לילית, וי"ל שזו שליטת שרם שנתן לו הקב"ה בזכות המילה כנזכר בזוהר⁵². אמנם לא ישכון שם לטומאה...

סיכום המסורת מזהאר"י

ממקורות אלו, כמו גם מדברי 'פתח הדביר' שהובאו לעיל, ברור שהמקובלים, השותים את מימי האר"י, החזיקו בשתי ידיים במסורת המקובלת על מקום המקדש, ואף הבינו שהאר"י אישר את המסורת הזו. וכמו שכתב עוד ר' משה חאגיז (לפני שהביא את דברי הזהר חדש שהובאו לעיל):

89. והאלקי מזהר"י לוריא ז"ל דרוח ה' דיבר בו, הוא גם כן אשר קיים ואישר כל אותו תחום ארץ ישראל בערי הקודש בסימניהם ומיצריהם וכל הקברים המצויינים שם... וסמך ידו על כותל המערבי...

לסיום ענין זה, ראוי להזכיר את הדברים המובאים בשם האר"י הקדוש בספר עמק המלך, לר' נפתלי בן ר' יעקב אלחנן מפרנקפורט. שם כותב⁵³ – לאחר תיאור גדולת האר"י ותיאורי הקברים והמקומות הקדושים שזיהה האר"י:

90. ועוד תדע שמקום הקדש הוא מוקף חומה גבוהה מאוד, ויש מחומה זו י"ב שערים נאים בתכלית היופי, ודלתותיהם ובריחיהם ברזל. ואלו השנים עשר שערים הם בשלש צידי המקום קודש, ובמזרחו לא יש שער, וניכר בחומה שהיה במזרח שער והנה היא סתומה, וסודו הוא בכתבי האר"י ל. וגם למה המקום קודש פנוי בלא בנין. ואמר על זה דברים שאין להעלותם בכתב.

ובהבנת הדברים – "המקום קודש פנוי בלא בנין" – לכאורה ניתן לחשוב שהכוונה על מקום המקדש עצמו⁵⁴. אך באמת ברור לכל מתבונן שבעל עמק המלך מכנה בשם 'מקום קודש' את הר הבית כולו (כפי שהזכיר פעמיים בשורות

⁵² הכוונה לדברי הזוהר ח"ב דף לב ע"א, עיי"ש. וראה עוד בדברי רע"י שלזינגר הנזכרים לעיל הערה 38.

⁵³ הקדמה שלישית פרק ט' (עמ' יד).

⁵⁴ ראה בספר הר הקודש עמ' קנו. ובמאמרו של ט. שגיב, 'המקדש מצוי בדרום', תחומין יד, שם רוצה להתלות באילן גדול, הוא האר"י הקדוש, לחיזוק השערתו שמקום המקדש הוא מדרום לרמה.

שלפני כן), וכוונתו למציאות הבולטת של הר הבית הפנוי מאד, יחסית לעיר העתיקה הצפופה כל כך בבנינים. ואם כן ודאי שאין בדברים אלו כל סתירה למסורת המקובלת, שגם האר"י ז"ל הסכים לה כמובא לעיל.

* * *

לסיום, נביא כאן שני מקורות תמוהים במקצת:

הרד"ק – ר' דוד קמחי – כתב בפירושו לישעיה (סד, י), על הפסוק "בית קדשנו ותפארתנו אשר הללוך אבותינו היה לשרפת אש וכל מחמדינו היה לחרבה" – "בית קדשנו - אבותינו הללוך בו והיה לשרפת אש בראשונה ובשניה ועודנו בחרבנו כי לא נבנה מעולם מקום המקדש ביד הגוים. וכל מחמדינו היה - בית המקדש והנה הוא לחרבה זה כמה שנים".

והדבר תמוה: אמנם הרד"ק לא היה בארץ, אך קשה להניח שלא שמע דבר על כיפת הסלע והמסורת על מקום המקדש, וכיצד הוא כותב "לא נבנה מעולם מקום המקדש ביד הגוים"? וממה נפשך, אם ידע על המציאות של כיפת-הסלע, כיצד התעלם ממנה, ואם היו חסרות לו ידיעות, כיצד כתב בצורה החלטית כזו?

אכן, נראה ששוברו בצדו. שהרי בפסוק ט' שם פירש הרד"ק: "ערי קדשך היו מדבר... אע"פ שאחר חרבנה שבו הגוים ובנו אותה, כיון שאין ישראל עליה הרי היא חרבה ושממה מיושביה. ועוד כי בידם תחרב מזמן [אולי צ"ל: מזמן לזמן] כי יבאו אדומים ויקחיה מיד ישמעאל ויחריבוה...". אם כן, מדוע בפסוק י' הוצרך לומר שלא נבנה מקום המקדש "ביד הגוים", ולמה לא פתח ופירש כמו בפסוק הקודם, שמכל-מקום זהו חורבן כיון שאין המקדש בנוי?

אלא נראה שכוונת הרד"ק היא לומר שלא נבנה מקום המקדש בהיותו ביד הגוים, דהיינו שגם הנסיונות לבנין המקדש בימי ר' יהושע בן חנניה או בימי הקיסר יוליאנוס לא הצליחו.

גם ר"י אברבנאל, בפירושו לישעיה שם, כותב בדומה לרד"ק: "כי עם היות

שבאו הגויים בנחלתו, פעם מבני אדום ופעם מבני ישמעאל, הנה לא מלאם ולא נתנם האלקים לבנות בית במקום המקודש הראשון". והנה האברבנאל, שהיה גם הסטוריון גדול, הכיר את המסורת על מקום המקדש, וכמו שנביא לקמן שהאברבנאל עצמו מביא במקום אחר את דברי ר' אברהם בר חייא הנשיא בענין תפילת היהודים במקום המקדש (מקור מס. 109, ובהערות שם). על כן, ודאי כוונתו כאן לומר ש"לא נתנם האלקים" לבנות בית לה', וכיוצא בזה. חשוב גם לציין שאצל המוסלמים לא שמשה כיפת הסלע כבית תפילה ומקום עבודה.

פרק ה' כוחה של מסורת

אחר שראינו כיצד הפוסקים וגדולי ישראל הסתמכו על המסורת בדבר מקום המקדש, ראוי להרחיב מעט בענין הסתמכות על מסורות – דבר שבדרך-כלל נחשב כמובן מאליו והגיוני, עד שאין צורך לנמק אותו – ובעצם, בכל התורה כולה אנו הולכים אחר מסורות שבלעדיהן לא היינו "מוצאים את ידינו ורגלינו בבית המדרש".

המסורת – יסוד התורה

באמרנו 'מסורת' אנו מתכוונים לידיעות המועברות מדור לדור. המסורת היא עיקר גדול בתורה, שהרי עצם העברת התורה מדור לדור מתאפשרת רק על ידי המסורת. המסורת נצרכת גם ביחס לספר התורה עצמו, בשמירת הנוסח המדוייק לפרטיו, ובאופן כתיבתו וקריאתו (והמסורת המיוחדת אף נקראת בשם "מסורה") – וכבר אמרו רבותינו במשנה: "מסורת סייג לתורה"¹. וכך מגדיר הרמב"ם, בתוך י"ג עקרי-יסודות האמונה²:

91. ...להאמין שכל התורה המצויה בידינו היום היא הנתונה למשה ושהיא כולה מפי הגבורה... וזה אשר נעשהו היום מתואר הסוכה והלולב והשופר והציצית והתפילין וזולתם, הוא בעינו התואר אשר אמר ה' למשה ואמר לנו...

¹ אבות ג, יג.

² פירוש המשנה לרמב"ם, הקדמה לפרק חלק, היסוד השמיני, מועתק כאן מתרגום הרב שילת (עמ' קמד במהדורתו). עיקר היסוד הזה הוא להאמין ב"תורה מן השמים", אבל בתוך זה מובלעת בהכרח האמונה בנכונות המסירה והקבלה, כמו שבאר יפה הרב שילת במהדורתו עמ' רי.

בדורות הקדומים היה הצורך בהעברת המסורת בולט יותר, שכן התורה-שבעל-פה היתה מועברת מדור לדור בעל-פה ממש, ע"י חכמי ישראל מוסרי התורה: "משה קבל תורה מסיני ומסרה ליהושע ויהושע לזקנים..."³.

על ההכרח במסורת, ויסוד אמיתות התורה-שבעל-פה, מובא בגמרא המעשה הבא:⁴

92. מעשה בנכרי אחד שבא לפני שמאי, אמר לו: כמה תורות יש לכם? אמר לו: שתים, תורה שבכתב ותורה שבעל פה. אמר לו: שבכתב - אני מאמינך, ושבעל פה - איני מאמינך. גיירני על מנת שתלמדני תורה שבכתב. גער בו והוציאו בניזיפה. בא לפני הלל - גייריה, יומא קמא אמר ליה: א"ב ג"ד, למחר אפיך ליה. אמר ליה: והא אתמול לא אמרת לי הכי? אמר לו: לאו עלי דידי קא סמכת? דעל פה נמי סמוך עלי.

(רש"י: אפיך ליה - כגון תשר"ק. לאו עלי קא סמכת - מנין אתה יודע שזו אלף וזו בית - אלא שלמדתיך וסמכת עלי, דעל פה נמי סמוך על דברי).

אמנם, משהחלו לכתוב גם את התורה שבעל פה, המשנה ואח"כ הגמרא, החל תהליך שבו לכאורה אין אנו נזקקים כל כך למסורת. כך, למשל, אנו פותחים היום את הגמרא, שנחתמה לפני כאלף וחמש מאות שנה, או את ספר יד החזקה לרמב"ם, שנכתב לפני כשמונה מאות שנה, ושואבים באופן ישיר מן המקור. אולם באמת גם היום אנו נשענים הרבה על המסורת, כי אילו היה חלל ריק בין זמן הגמרא או הרמב"ם ועד לדורנו, לא היינו מסוגלים להבין לאמתו דבר וחצי דבר, והיינו נדמים לחוקר המפענח תרבות קדומה. וכמו שאמר הלל הזקן, שבדברים היסודיים ביותר, כמו קריאת האותיות, נצרכים אנו תמיד למסורת, שגם היא חלק מ'תורה שבעל פה'. אלא שעם רבוי הכתיבה, בעיקר באלף השנים האחרונות, הרי נשאר רושם בכתב מתורתו של כל דור המוסר את התורה לדור שאחריו, והמסירה איננה רק מפה לאוזן אלא גם "מפי כתבם", דהיינו המסורת עצמה מועברת לעיתים במקביל - בעל-פה ובכתב.

³ אבות א, א.

⁴ שבת לא ע"א.

אכן, מושג ה'מסורת' מתגלה בצורה בולטת יותר בתקופות שלפני ריבוי הכתיבה. כך, למשל, לפני כאלף שנה, כשנשאל רב שרירא גאון על סידור התורה שבעל פה, כתב את תשובתו המפורסמת, הידועה בשם 'אגרת רב שרירא גאון', שבה קיים פירוט מופלא מדורות התנאים, דרך האמוראים ועד הסבוראים והגאונים. פרטים רבים באגרת זו ידע רב שרירא, בדייקנות ונאמנות, על יסוד המסורת שעברה עד אליו. וכך כותב רב שרירא עצמו בתשובה אחרת⁵:

93. כידוע דשיחת כל דור ודור ברירא ומינכרא ונפישא בדור שלישי בתר מאה ומאתין שנין, ובתר הכי - שמענתא והלכתא מנקטן, ושיחות ומאי דמי להן משתכח רובהן. ואנחנא ברירא לן טובא ממאי דהוה ביומי מר רב פלטוי... וידעינא דוכתיה דחד חזד ומושב דיליה והרבה משיחותיהן ויומא יומא מן פרוקיה היכא הוה יתיב ומאי דרש...

[תרגום: ידוע כי שיחת כל דור ברורה מפורשת ומרובה בדור שלישי אחרי מאה ומאתים שנה. ואחר כך - שמענות והלכות מתקיימות. ושיחות ומה שדומה להן רובן משתכחות. ואנחנו, הרבה ברור לנו ממה שהיה בימי מר רב פלטוי... ויודעים מקום כל אחד ואחד וישבתו והרבה משיחותיו ושיעוריו יום יום היכן היה יושב ומה דרש...]

כאן אנו רואים שבמרחק מסויים של דורות, דייקו וראו ערך בהעברת מסורות – לא רק בתמצית ההלכתית היוצאת, אלא גם בכל הרקע הנלווה ובתיאורי המעשים לפרטיהם.

הסתמכות ההלכה על מסורת

נחזור לענייני הלכה, ונביא דוגמא אחת מחשבון השנים:

הידיעה איזו שנה היא שנת השמיטה, היא על פי מסורת שהיתה בידי הגאונים. וכך כותב הרמב"ם⁶, לאחר שהוא מחשב את שנות השמיטה והיובל לפי

⁵ שיערי תשובה דף צו ע"ב, ובנספחים לאגרת רש"ג, מהדורת ב.מ. לוי, נספח ג.

⁶ הלכות שמיטה ויובל פ"י ה"ה וה"ו.

דעתו, ומגיע למסקנה שהשנה שהוא עומד בה היא שנת שמיטה.

94. אבל כל הגאונים אמרו שמסורת היא בידיהם איש מפי איש שלא מנו באותן השבעים שנה שבין חרבן בית ראשון ובנין בית שני אלא שמטות בלבד בלא יובל... ושנת השמטה ידועה היא ומפורסמת אצל הגאונים ואנשי א"י... ולפי חשבון זה תהי שנה זו... מוצאי שביעית, ועל זה אנו סומכין, וכפי החשבון זה אנו מורין לענין מעשרות ושביעית והשמטת כספים שהקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה ובהן ראוי להתלות.

– כלומר, הלכה למעשה הוא פוסק בניגוד לדעת עצמו, על סמך הקבלה והמעשה!⁷

מסורת בזיהוי מושגים

אחד התחומים שבהם אנו נזקקים למסורת הוא בזיהוי חפצים או מקומות שיש אליהם התייחסות הלכתית: לעיתים הדברים פשוטים כל כך שהדיון בהם נראה מיותר, כמו השאלה מנין לנו שהלולב הוא לולב והחיטה היא חיטה, או מנין שירושלים היא אכן ירושלים. וכן הדבר בכל מה שהנסיבות אפשרו לשמור את העברת המסורת אודות זיהויו. כך, למשל, אנו יודעים מהי ה'חזרת' הנזכרת במשנה למצות אכילת מרור, כמו שכתב החכם-צבי⁸:

95. לזכות את הרבים בענין מצות אכילת מרור ראיתי כי טוב להודיע שהחזרת השנוי במשנתנו ובלשון חכמים חסא... הוא הירק הנקרא בלשון אשכנז סאלא"ט ובלשון ספרד סאלאט"א (-ובלשוננו היום: חסה) ושם העצם שלו הוא לטוגא בכל הלשונות ששמעתי בתורגמא ואיטליא ואשכנז וספרד ופורטוגאל ובספרי הרפואות והטבע וקורין אותו לאטוגא סאלאט ואין בו שום ספק ופקפוק בעולם ויש לו הסימנים האמורים בגמרא... ומפני שבארצות אשכנז ופולוניא שהן קרות

⁷ אכן, חשוב לציין שהרמב"ם עצמו כותב שיש סוגיא בגמרא המסייעת לשיטת הגאונים. וא"כ יתכן שלולא זה לא היה מכריע כמותם.

⁸ שו"ת חכם צבי סימן קיט.

אינו מצוי בזמן הפסח לא הורגלו לקחתו לחובת מצות מרור או מפני שלא היו בקיאין בטיב פתרון שמוזת הירקות כאנשי ארצות הקרובות לארץ ישראל ובבל לא ידעו מה הוא...

וכן אנו מוצאים בעניני הלכה שמסתמכים על מסורות הנוגעות לפרטי הלכה בחפץ או מקום מסויים:

כך בדיני מאכלות אסורות, נפסק בשלחן ערוך⁹: עוף טהור נאכל במסורת, והוא שיהיה דבר פשוט באותו מקום שזה עוף טהור". בנושא זה, הצורך במסורת הוא הכרחי, כי אע"פ שמעיקר הדין אפשר לזהות עוף טהור ע"פ סימנים, מ"מ מחמת כמה טעמים הכריעו הפוסקים ש"אין לאכול שום עוף אלא במסורת שקבלו בו שהוא טהור, וכן נוהגין ואין לשנות", כדברי הרמ"א¹⁰.

על כן, היו דיונים הלכתיים על כשרותם של כמה עופות שהמסורת עליהם לא היתה ברורה, כמו על תרנגול הודו. ובענין זה כתב ר' שלמה קלוגר¹¹:

96...בנדון העופות הבאים מן אמעריקא. הנה אני אוסרם... ומה שכתבו המתירין שהי' כתב מאמעריקא שיש להם מסורת הבל יפצה פיהם... הנה המתירין מיירי ממקום דהוי בישוב מימים הקדמונים ויתכן דיש להם מסורת מבעלי הש"ס או הגאונים וגם בזמנם הי' רוב ישראל כשרים והי' כדאי לסמוך עליהם משא"כ עתה הנה מדינת אמעריקא נתיישב בישראל זה ערך מאה שנים ומקודם לא הי' שם ישוב ישראל ומנין להם מסורות ועוד זאת ידוע כי אז באו לשם רק כל מרי נפש וכל אשר לו נושה וקלי הדעת רובן ואין כדאי לסמוך עליהם ועל דבריהם שיש להם מסורת...

– זוהי דוגמא לערעור על מסורת ופירכא על יסודותיה, כיון שקיימת סיבה מיוחדת שאין לסמוך על מסורת זו [אכן, להלכה הסכימו רוב הפוסקים להתיר

⁹ יורה דעה פב, ב.

¹⁰ שם סעף ג.

¹¹ שו"ת האלף לך שלמה יו"ד קיב.

תרנגול-הודו באכילה, אך לאו דוקא בגלל 'מסורת'.

כיוצא בדבר אנו סומכים ליטול אתרוגים על סמך מסורת בדבר היותם בלתי-מורכבים, וכמו שכתב החתם- סופר¹²:

97. ומן הדין דינו של אתרוג כדין עוף טהור נאכל במסורת, על כן אותן הבאים מיעניווע שמסורת בידינו מאבות אבותינו ורבותינו חכמי הצרפתים אשר מעולם יושבי מדינות אשכנז שיוצאים י"ח באתרוגים הבאים מיעניווע, הן הנה הכשרים ואין צריך לשום סימן.

מסורת בזיהוי מקומות

ולגבי עניינים הנוגעים למקום מסויים¹³, נאמר בתוספתא המובאת בגמרא¹⁴:

98. כל שתעלה בידך מסורת מאבותיך שמוקפת חומה מימות יהושע בן נון, כל מצוות אלו נוהגות בה.

וכך אין אנו מטילים שום ספק בכך שירושלים והר הבית שבידינו הם אכן ירושלים והר הבית הידועים, וכמו שהאריך לבאר ר' משה חאגיז, בספרו "פרשת אלה מסעי" (שהוזכר לעיל), לאחר שהביא את ההלכה שיש לקרוע על ראיית ירושלים והמקדש בחורבנם:

99. אם כן, הואיל והלכה זו רווחת בישראל מתוך דברי התלמוד ערוך ומוסכם מכל אחרונים, דהרואה את ירושלים חייב לקרוע ועל ביהמ"ק חוזר וקורע... אין בידינו להסתפק כלל דהעיר הזאת הנקראת בפי כל בשם ירושלים, שהחזק בה בחזקה שאין עליה טענה, הוא במחוז ראשון שהיתה בימי קדם קדמתא...

¹² שו"ת חת"ס ח"א (או"ח) סימן רז.

¹³ וראה גם בדברי הרמב"ן, בראשית לה, טז, שלאחר שעלה לארץ-ישראל התברר לו שקבורת רחל קרובה לבית-לחם, ולכן כתב שצריך לפרש את הפסוקים באופן שיתאימו למציאות זו, שלא כפירוש רש"י. הרי שהרמב"ן הסתמך בפשטות על המסורת המצביעה על קבר רחל במקומו הידוע [ואין כאן המקום להכנס לדיונים שהיו בנושא זה ע"י החוקרים בדורות האחרונים. ורק נציין למאמרו של ר' יואל אליצור נ"י בקובץ "לפני אפרים ובנימין ומנשה"].

¹⁴ שבועות טז ע"א.

אם כן, איך המכחיש יכול להכחיש את המוחש הנראה לעין כל בסימנים ומצרים מובהקים שמסרו לנו אבנות אבותינו, דהנה זה עומד אחר כתלנו דהיינו כותל המערבי...

ואם היה נופל בלבם איזה ספק שאין שם מצב העיר והבית, היה להם לומר 'הרואה את ירושלים אשר היתה בימי קדם דסימנים ומצרים שלה כך וכך חייב לקרוע...'; אך סתמם כפירושם, דהואיל וזו היא ירושלים החרבה, וזו היא הענייה סוערה אשר לא נוחמה, וזו היא הר בית ה'... לכן דורות הראשונים קיימו וקבלו עליהם לקרוע ולברך על חורבנה...

פוק חזי בכתב אלקי הרמב"ן ז"ל... ותמצא ברור שקיים כל ההלכות שנכתבו בקריעות הנזכרות¹⁵... ורבינו הקדוש מהר"י קארו ז"ל... היה לו לגלות לנו את האזון דהא דאמרו חכמים הראשונים הרואה ירושלים חייב לקרוע, שלא אמרו על זאת הנקראת כהיום ירושלים כי אין זו... אמנם הואיל וחזינא לראשונים גם לאחרונים שקיימו את העיר בשמה, והאלקי מהר"י לוריא ז"ל דרוח ה' דיבר בו, הוא גם כן אשר קיים ואישר וכו' [צוטט לעיל]... ומי לנו גדול מר' אלעזר בן ערך וכו' [צוטט לעיל]... דזהו גם כן קיום על קיום החזקה וכו' [צוטט לעיל].

וכאן פירש לנו מהר"ם חאגיז יסוד גדול לסמוך על המסורות בעניינים כאלה, שכן ודאי כשאמרו חכמי התלמוד והפוסקים שבכל הדורות "הרואה ירושלים בחורבנה" או "הרואה בית המקדש"¹⁶, התכוונו לאותם המקומות הידועים בפי כל כירושלים ומקום המקדש – שהרי לא סייגו דבריהם במאומה בפוסקם לנו הלכות.

ובספר **חיבת ירושלים**¹⁷ הוסיף לחזק את דברי מהר"ם חאגיז:

100. ואני בעניי אוסיף נופך, להיות ידוע שבנין בית שני היה ע"י נביאים ומאז בעוה"ר

¹⁵ ראה בפרק ד' הערה 36.

¹⁶ שו"ע אורח חיים תקסא, ב.

¹⁷ הובא ע"י ר' חיים פאלאג'י בספר ארצות החיים (ירושלים תרל"ז), שער ב אות ו. שם כותב: "עתה בא לידי ספר חיבת ירושלים וראיתי מ"ש במאמר מבשרת ציון את ד' דל"ו ע"ב...".

שנחרב עד עתה לא זזו יד מלכי אוה"ע ממנה... דוד דור ומושליו. ומה יקר היא העיר הזאת נעמי¹⁸ ומקום המקדש בעיני המלכים, ונתנו עיניהם לחזש בניינים ולתקן. א"כ מוחזקת ועומדת היא בלי שום פקפוק. וזאת העיר שהיתה כלילת יופי משוש לכל הארץ ועתידה לעלות ולהתגדל...

כיוצא בזה התייחסו הפוסקים גם למסורת על אבן השתיה. רק אם היה מוכח שמסורת זו מעוררת – היינו שיש כנגדה סתירות חזקות, או שקיימת 'פירצה' שאינה מאפשרת את רציפות העברת המסורת מדור לדור – אז היינו נצרכים לדון על פי הוכחות וראיות מן הסברא. אולם בנידון שלנו אין זה כך, ואדרבה, הרציפות ההסטורית מסייעת למסורת, וגם ההוכחות ההגיוניות מחזקות אותה ביותר, ולכן ודאי שיש לסמוך עליה.

אם כן אף לנו אין לחשוש כלל, וניתן לסמוך בשתי ידיים על המסורת ודברי הפוסקים, כדבר שאין אחריו ערעור. וכל מה שהארכנו להראות כיצד עברה המסורת מדור לדור, כל זה הוא לרווחא דמילתא בלבד.

וכמובן שלכל זה מצטרפת העובדה שעל-פי המציאות הנראית לעין אין שום אפשרות הגיונית לומר שמקום קדש הקדשים הוא במקום אחר מלבד בכיפת הסלע, כמבואר במחקרו הטופוגרפי של הרב זלמן קורן¹⁹.

¹⁸ זוהי מליצה המבוססת על הפסוק "הזאת נעמי".

¹⁹ פטור בלא כלום אי אפשר, ולכן נזכיר בקיצור נמרץ את עיקרי הדברים:

א. הפרש הגבהים הקיים כיום בין ראש הסלע של אבן השתיה לבין מפלס ה"רמה" הוא כ-3 מטר, וזה מתאים עם ההפרש שבין רצפת קדש הקדשים (-ששם היתה האבן חשופה בגובה שלש אצבעות) לבין רצפת העזרה – שהוא 6 אמות (-12 מדרגות).

ב. הפרש הגבהים בין ה"רמה" לבין השטח הסמוך לה ממזרח הוא כ-3.5 מטר, וזה מתאים עם ההפרש שבין עזרת ישראל לעזרת נשים – שהוא 7.5 אמות (-15 מדרגות). [ועוד הלאה לכיוון מזרח קיימת ירידה נוספת בפני הקרקע שודאי מתאימה עם הירידה של 6 אמות (-12 מדרגות) שהיתה בחיל במקום זה.]

ג. קיר ה"רמה" המזרחי הקיים כיום, אשר בנוי על יסודות עתיקים, נמצא בקו מדויק לגמרי בכיוון צפון-דרום, וזה מתאים עם דברי הירושלמי (עירובין פ"ה ה"א), שכותל העזרה המזרחי היה בנוי בכיוון כזה באופן מדויק (-וזאת כשמחשבים את כיוון רוחות השמיים לפי הזריחות והשקיעות, כמבואר בירושלמי שם, וכן הדבר במציאות של קיר ה"רמה").

פרק ו' (נספח)

יהודים עולים להר הבית¹

בפרק זה נרכז את העדויות על הימצאותם של יהודים בהר הבית עצמו.

ב כל הדורות השתדלו היהודים, עד כמה שהתאפשר הדבר בידיהם, לעלות להר הבית ולהתפלל בו. בדרך כלל לא ניתן לקבוע האם נכנסו רק למקומות המותרים בכניסה לטמאי מתים, או שנכנסו לכל המקומות, ואלו שאכן נכנסו לכל המקומות - האם עשו כך בגלל שסברו שקדושת הר הבית בטלה בזמן הזה, או שנהגו כך מחוסר ידיעה. כך או כך, ברור שעד הדורות האחרונים לא מנעו עצמם היהודים להיכנס להר הבית, והתקופות הארוכות שבהן אמנם לא נכנסו יהודים להר הבית, היו תוצאה של הגזירות והאיסורים של שליטי הארץ הגויים.

א. בזמן התנאים והאמוראים

לאחר החורבן

לאחר חורבן הבית לא נותק הקשר בין היהודים ובין ירושלים והר הבית, וכפי שראינו בפרק ב' המשיכו היהודים לעלות לירושלים, ואף העלייה לרגל לא

¹ בפרק זה הבאנו גם עדויות שהובאו כבר בפרקים הקודמים, אך כאן רצינו לרכז את כל העדויות המצביעות על עליות בפועל של היהודים להר הבית. הרוצה להרחיב את ידיעתו על אותם המקורות שהבאנו כבר, יפנה אל הפרקים הקודמים וההערות שם.

בטלה, והמשיכה לרכז את הקשר של היהודים עם ירושלים. בתקופה הראשונה לא ידוע לנו על איסור שהוטל על היהודים להגיע לירושלים ולהר הבית, וכן לא ידוע על שימוש שעשו הרומאים בהר הבית, או על מגבלה אחרת שעלולה היתה למנוע מהיהודים את הכניסה אל ההר.

חשוב גם לציין כי הדבר ברור לגמרי שלאחר החורבן לא התחדש איסור הלכתי כלשהו על כניסה להר הבית. אדרבה, נראה שחז"ל התייחסו לעליה להר הבית ואל קרבת מקום המקדש כאל מצוה גם כשהבית חרב, אלא שלפי הדעה המקובלת, נותרו בעינן ההגבלות ההלכתיות הקיימות על כניסה להר הבית ולמקום המקדש כמו בזמן הבית (כיון שהקדושה לא בטלה). וכך, למשל, נאמר בדור הראשון לאמוראים²:

101. אמר רבי יהושע בן לוי, כל הרוקק בהר הבית בזמן הזה כאילו רוקק בבת עינו...

ומכאן שהכניסה להר הבית היתה דבר מובן ומעשי, שיש לקבוע הלכות בקשר אליה.

לכן אין להתפלא על כך, שזמן מה לאחר החורבן אנו מוצאים את גדולי הדור – רבן גמליאל, רבי אלעזר בן עזריה, רבי יהושע, ורבי עקיבא – מבקרים בהר הבית³:

102. ...פעם אחת היו עולין לירושלים. כיון שהגיעו להר הצופים קרעו בגדיהם, כיון שהגיעו להר הבית, ראו שועל שיצא מבית קדשי הקדשים, התחילו הן בוכין ורבי עקיבא מצחק...

באותה תקופה אנו מוצאים את המוני עם ישראל נמצאים בהר הבית, כנראה בזמנה של העלייה לרגל שלא בטלה עם החורבן⁴:

² ברכות סב ע"ב.

³ מכות כד ע"ב.

⁴ תוספתא ברכות ז,ה. ירושלמי ברכות פ"ט הי"ג. בבלי ברכות נח ע"א.

103. בן זומא כשראה אוכלוסין בהר הבית אמר: 'בגמרא: ברוך חכם הרזים ו)ברוך שברא כל אלו לשמשני'.

בזמנו של בר כוכבא

ב-62 שנה לאחר החורבן, לאחר שהקיסר הדריינוס, שבתחילה הציע ליהודים לבנות את בית המקדש, הפך את עורו, והחליט להפוך את ירושלים לעיר רומאית בשם 'אליה קפיטולינה' ולבנות על הר הבית מקדש ליופיטר אלוהיו, פרץ בארץ מרד בהנהגתו של שמעון בן כוסבא המוכר כ'בר כוכבא'. בשנותיו הראשונות המרד הצליח והיהודים אף הגיעו לעצמאות באיזורים מסוימים של הארץ, ובמטבעות שטבע בר כוכבא נזכר מנין השנים 'לחירות ירושלים'. מקצת החוקרים רוצים להוכיח מהמנין הזה ומראיות נוספות, שבר-כוכבא כבש גם את ירושלים ואולי אף החל בבניית בית המקדש ובהקרבת קרבנות.⁵

אחת התוצאות של דיכוי המרד היתה הגזירה של הדריינוס, שתכליתה היתה למנוע מהיהודים את הגישה לירושלים, וודאי להר הבית שאף הפך בתקופתו לאתר מקודש לרומאים. כפי שראינו בפרק ב', הגזירה עצמה לא האריכה ימים, וכפי שנראה כעת, גם אל תוך הר הבית המשיכו היהודים לעלות.⁶

בזמן הגזירות של סוף תקופת האמוראים

בשנת ד'סו (306 לספה"נ) עלה לשלטון הקיסרות הרומית הקיסר קונסטנטינוס, שהשליט את הדת הנוצרית על המדינה, ובהשפעת השנאה היתירה ליהדות שאפיינה את הנצרות, הצר גם הוא את צעדי עם ישראל בארץ ישראל ובכלל. אחת מגזירותיו היתה חידוש האיסור על היהודים להיכנס אל ירושלים. בנוסף לכך החלו המוני העם ביוזמת אם הקיסר הלנה, לכסות את הר הבית באשפה

⁵ ראה לעיל פרק ב' הערה 13.

⁶ ראה על כך בהרחבה נוספת בפרק ב'.

ולהעלים את שרידי המקדש. אך גם בזמן הגזירות האלו לא חדלו היהודים לפקוד את הר הבית לפחות פעם אחת בשנה, כפי שמספר 'הנוסע מבורדו':

104. ...לא רחוק מהפסלים (של הדריינוס שעמדו על הר הבית) יש אבן נקובה, אשר עד שם באים היהודים פעם בשנה ומושחים אותה, ומקוננים בגניחה וקורעים את בגדיהם, וכך הם שבים.

זמן לא רב אחריו אנו כבר מוצאים עדות המזכירה באופן סתמי ופשוט את העובדה שחכמים היו רגילים לעלות להר הבית, ואת מנהגי מורא המקדש שנהגו בכניסתם:⁸

105. ר' יוחנן בר מרייה בשם רב פנחס. מן מה דאנן חמיי רבנן שלחין סנדליהון תחת האגוף של הר הבית, הדא אמר שלא קדשו תחת האגוף של הר הבית... [פירוש: מזה שאנו רואים רבנים שחולצים נעליהם תחת עובי השער של הר הבית, זאת אומרת שלא קדשו תחת האגוף].

ההכנות לבנין המקדש בזמן הקיסר יוליאנוס

זמן לא רב לאחר מכן – בשנת ד'קכב (362 לספה"ג), עלה לכס הקיסרות הרומית הקיסר יוליאנוס, שכונה ע"י הנוצרים 'הכופר' מכיוון שהוא כפר בנצרות ורדף את הנוצרים. הוא אף קרא ליהודים לשוב ולבנות את בית המקדש, ונראה שהיהודים נענו לקריאתו ועלו להר הבית כחלק מההכנות לבנין. בעקבות אסון לא ידוע (שריפה או רעידת אדמה) נקטעו ההכנות באיבן, וגם הקיסר אוהב היהודים נהרג במלחמתו עם הפרסים, ואויבי היהודים חזרו לשלוט על הקיסרות ועל ארץ ישראל.

⁷ ראה על כך בהרחבה נוספת בפרק ב'.

⁸ ירושלמי פסחים פ"ז הי"ב. וראה בפרק ב' הערה 49 הוכחת העובדה שהעליה היתה לאחר שנגזרה הגזירה.

⁹ חליצת המנעלים בכניסה להר הבית היא מדיני מורא מקדש – "לא יכנס להר הבית במקלו ובמנעלו" (משנה ברכות פ"ט מ"ה).

ב. בזמן הכיבוש הפרסי

כנזכר לעיל כבשו הפרסים את ארץ ישראל וירושלים בשנת ד' שע"ד (614 לספחה"נ), השתתפותם של היהודים בכיבוש היא עובדה היסטורית שאין לערער עליה. כפי שראינו מהמקורות והמחקרים שהזכרנו בסוף פרק ב'.

בנוסף לכך מספר 'ספר זרובבל' סיפור בעל נופך אגדי השייך ככל הנראה לזמן הזה, ובתוכו מוזכרת גם הקרבת קורבנות כחלק ממעשי היהודים השותפים לניצחון בירושלים¹⁰:

106. נחמיה בן חושיאל יבוא ויקבץ את כל ישראל כאיש אחד לירושלים, כקבץ איש את אנשי ביתו ויעמוד שם. ויקריבו קרבן ויערב לה'. ובשנה החמישית לנחמיה בן חושיאל ולקבץ עם קדושים יעלה שירוי מלך פרס על נחמיה ועל ישראל ותהיה צרה גדולה בישראל... ויעשו מלחמה עם עם קדושים ויפילו מהם רבים. ויהרוג שירוי את נחמיה בן חושיאל וישיש עשר צדיקים יהרגו עמו...

ג. בתקופה הערבית הראשונה

עם כיבוש הארץ על ידי המוסלמים, הוטב בצורה משמעותית מעמדם של היהודים בארץ, וכחלק מכך גם חודש ביתר שאת קישורם להר הבית. המוסלמים, לפחות בראשית שלטונם בארץ, לא עיָנו את היהודים ולעתים אף ראו בהם שותפים לביסוס שלטונם בארץ, ואף לעיצוב אמונתם - שינקה, כידוע, רבות מדת ישראל¹¹.

¹⁰ ראה יהודה אבן-שמואל (קויפמן), מדרשי גאולה, ירושלים-ת"א תשי"ד, עמ' נט-ס. לוריא, יהודים בהר הבית, עמ' 420. שניהם מייחסים את החיבור לזמן הכיבוש הפרסי, לעומת חוקרים אחרים הקובעים את זמנו של החיבור לתקופת מסעי הצלב.

¹¹ ראה על כך בהרחבה נוספת בפרק ג' בתחילת סעיף ב' [חיזוק יסודות המסורת - המסורות המוסלמיות] ובהערות שם.

טיהור הר הבית וחשיפת אבן השתייה

כפי שהראנו באריכות בפרק ג', היו היהודים הראשונים שהגיעו להר הבית לאחר כיבוש ירושלים, והם היו אלה שהראו למוסלמים ועומר בראשם, את המקום שבו יש לחפש את אבן השתייה. לאחר מכן (ואולי אפילו לפני כן) היו היהודים שותפים בפנינוי האשפה וההריסות מאבן השתייה ומהר הבית.

בניית בית תפלה ומדרש ליהודים בהר הבית

בראשית שלטונם של המוסלמים בירושלים ובהר הבית, הם התיירו ליהודים לבנות בהר הבית בית תפלה. העובדה הזו נזכרת בכמה מקורות. הראשון מבחינה כרונולוגית, הוא מקור שכבר הזכרנו קודם (בפרק ג' מקור מס. 45) של הבישוף הארמני סיביאוס שחי בירושלים בזמן הכיבוש המוסלמי¹²:

107. ...אחרי אשר היהודים נהנו זמן ידוע מעזרתם או מחסותם של הערבים, עלה בדעתם לבנות מחדש את מקדש שלמה. נתגלה המקום הנקרא קדש הקדשים. הם בנו, עם היסודות ועם שרידי הבניין, בית תפלה בשבילם הם. הערבים מקנאתם ביהודים גרשו אותם משם ונתנו למקום [שם] 'מקום תפלה'. היהודים בנו בשבילם במקום אחר אצל המקדש בית תפלה אחר.

סיפור דומה נמצא בדברי החכם הקראי סלמון בן ירוחם שחי בירושלים באמצע המאה העשירית למניינם¹³:

108. וכאשר בחסד א-להי ישראל, נעתקו הרומים ממנה והופיעה מלכות ישמעאל, נתנה הרשות לישראל להכנס ולגור שם. ונמסרו להם חצרות בית ה' והיו מתפללים שם משך שנים. ואח"כ הוגד למלך ישמעאל כי הם עושים רעות והוללות ושתיית יין ושכרות וגדופים. וצווה לגרשם אל שער אחד משעריו ועל הדרך הזאת היו משך שנים. והוסיפו לעשות הרע וקם עלינו מי שגרש אותנו

¹² עפ"י דינור, בית תפלה, עמ' 73.

¹³ פירושו לתהילים פרק ל'. עפ"י דינור, בית תפלה, עמ' 74, שהדפיס עפ"י תרגומו של י. יח. יהודה.

משער בית המקדש.

גם בספר 'מגילת המגלה' שחבר ר' אברהם בר חייא הנשיא מירושלים, בזמן שלטון הצלבנים בירושלים (בערך בשנים ד'תתנ"ט-תתפ"ט - 1099-1399 לספה"נ), נזכרת העובדה של בניית בית התפלה ליהודים על הר הבית בזמן שלטון המוסלמים¹⁴:

109. ...ובתחלה כשהחריבוהו הרומיים לא היו מונעים את ישראל מלבוא אליו ולהתפלל בתוכו. וכמו כן היו מלכי ישמעאל נוהגים עמם מנהג טוב והרשו לישראל לבוא אל הבית ולבנות בו בית תפלה ומדרש. והיו כל גלויות ישראל הקרובים אל הבית עולים אליו בחגים ובמועדים ומתפללים בתוכו ומעמידים תפלתם כנגד תמידין ומוספין. ועל המנהג הזה נהגו כל ימי מלכות ישמעאל עד שפשטה על הבית בעת הזאת מלכות אדום הרשעה והסירה את מלכות ישמעאלים מעליו. ומן העת ההיא חללו המקדש המעוז שעשו אתו בית תפלה להם...

בית הכנסת של היהודים על הר הבית, נזכר גם בסיפור פלאי על פלטיאל שעלה לגדולה בחצר מלך הערבים¹⁵, עד שנהיה המוציא והמביא במדינתו. סיפור זה מובא ב'ספר חסידים' עפ"י הקדמתו של ר' שבתי ב"ר אברהם דונולו לספר יצירה, ובמהלכו מוזכרת גרסא נוספת לעיתוי בנייתו של בית הכנסת של היהודים על הר הבית¹⁶:

110. ...ונתגדל פלטיאל. וביקש מן המלך לבנות בית המקדש והיה מלא אשפה מימות טיטוס הרשע, ולא נתן המלך רשות לפנותו כי אם עד הצהרים. והלך פלטיאל וקבץ בחורי ישראל והוא בעצמו פינהו עמהם ובנאוהו והיו מתפללים בו ימים

¹⁴ 'מגילת המגלה', ברלין תרפ"ד, עמ' 144. עיקרי דבריו הובאו גם ע"י ר' יצחק אברנבנאל בספרו "מעייני הישועה", המעיין האחד-עשר, תמר ה (עמ' שצ במהדורות הרגילות).

¹⁵ עפ"י דינור (בית תפלה, עמ' 56-62) מדובר בח'ליף אל-מועז מהשושלת הפטימית, כובש מצרים וא"י שמת בשנת ד'תשל"ה (975 לספה"נ) סיפורו מסופר באריכות גם ב'מגילת אחימעץ' שכתב אחד מצאצאיו.

¹⁶ ספר חסידים, מהדורת מיקיצי נרדמים, סי' תקמ"ה.

רבים... ולאחר כמה שנים רצו שני פרנסי ישראל להשתורר זה על זה, וליל כפורים היה והכו זה את זה. אמר מלך ישמעאלים: אמת, אין מזל לישראל להתפלל כאן וצוה להחריבה עד יערה רוח ממרום לבנותו.

אמנם המקורות האלו, שהם בעיקרם בעלי אופי אגדתי, לוקים בחוסר דיוק היסטורי בכמה וכמה פרטים¹⁷, אבל אי אפשר להתעלם מהעובדה, שהגרעין היסודי חוזר בכולם, והוא קיומו של בית תפלה ליהודים בהר הבית, בזמן כלשהו לאחר הכיבוש הערבי של ירושלים.

בזמן עבד אל-מלך – שמשים יהודים בהר הבית

בזמנו של עבד אל-מלך, בונה כפת הסלע, שמלך בשנים ד'תתקצ"ה-ה'טו (685-705 לספ"ה)¹⁸, שימשו יהודים כמשרתי הר הבית ומסגד אל-אקצא שעליו. היהודים הסכימו אפילו לשמש בתפקיד הבזוי של שימוש המסגד של הישמעאלים, ובלבד שיינתן להם להיכנס להר הבית. עדות לעובדה הזאת אנו מוצאים בדברי ההיסטוריון הערבי החשוב מוג'יר א-דין¹⁸:

111. והיו לו (למסגד אל-אקצא) שמשים יהודים הפטורים ממס הגלגלת - עשרה אנשים ופרו ורבו עד שהגיע מספרם לעשרים - לשם טאטוא הלכלוך הנוצר במסגד בעונות (החגים, השנה) ובחורף ובקיץ, ולניקוי המקוואות אשר סביב המסגד... ויש לו קבוצות שמשים יהודים העושים את הזכוכית והמנורות והגביעים והמנורות הגדולות ודברים אחרים. הם פטורים ממס הגלגלת. וכן אלה המספקים קש בשביל פתילי המנורות. זוהי זכות נצחית להם ולילדיהם, מזמנו של עבד אל מלך בן מרואן ואילך.

¹⁷ ראה דינור, בית תפלה, שקובע כי היה קיים בית תפלה ליהודים עד ימי החליף אל-מאמון (813-833 לספ"ה)¹, וראה גם את לוריא, יהודים בהר הבית, עמ' 422-423, שמקבל את דבריו. ולעומתם ראה את גיל [ספר ירושלים - התקופה המוסלמית הקדומה (עורך: יהושע פראוור)], יד בן צבי, ירושלים תשמ"ז, עמ' 143 הערה [16], שדחה את העובדה הזאת מכל וכל, אך נראה שאמנם קשה לקבל את גישתו של דינור המאמץ את כל הנאמר בסיפורים האלו, וקובע שבית תפלה ליהודים היה קיים על הר הבית כמעט בכל התקופה המוסלמית הראשונה, אך סביר להניח ולקבל, שלפחות בתקופה שלפני בניית כפת הסלע היה ליהודים מקום תפלה על הר הבית.

¹⁸ מג'יר א-דין, עמ' 149, בשם בהא א-דין אבן עסאכר (בנו של ההיסטוריון החשוב). עפ"י ספר הישוב ב', עמ' 19 [15].

גם באגרת ראשי ישיבת ירושלים שהבאנו בפרק ג' (מקור מס. 38), מוזכרים אותם שמשים יהודים של הר הבית, מיד לאחר תיאור כיבוש ירושלים וזיהוי אבן השתיה על ידי היהודים:

112. ...היו עמהם אנשים מבני ישראל הראו להם מקום המקדש וישבו עמהם מאז ועד היום, והתנו עליהם תנאים כי הם יכבדו את בית המקדש מכל גיאול ויתפללו על שעריו ולא יהיה ממחה על ידיהם.

מינויים של היהודים למשמשי הר הבית התבטל בימי הח'ליף עומר בן עבד אל-עזיז (מלך בשנים ד'תע"ז-ד'ת"פ – 717-720 לספה"נ) כפי שמספר גם על כך מג'יר א-דין¹⁹:

113. (ויש מסורת) בשם עטא, בשמו של אביו. אמר: היו היהודים ממונים על הארזת ירושלים, אך כאשר מלך עומר אבן עבד אל-עזיז, סלק אותם והחליפם בעבדי אוצר המדינה.

מאז גירוש היהודים ממעמדם בהר הבית, גם נאסרה עליהם הכניסה להר, ומאז נשמר האיסור הזה כמעט בצורה מלאה על ידי כל שליטי הארץ, שמנעו מהיהודים את האפשרות לעלות ולהתפלל בהר הבית. האיסור הזה נשמר עד לכיבוש הר הבית ע"י מדינת ישראל במלחמת ששת הימים. ומיום כ"ח באייר התשכ"ז, עת נשמעה ההכרזה המפורסמת 'הר הבית בידינו', שוב מותר ליהודים להכנס להר הבית, אך בהתאם לתנאים שמציבים אנשי הווקף השולטים למעשה על ההר, ובניהם האיסור על יהודים להתפלל על הר הבית, הנשמר לגודל הצער והחרפה, עד עצם היום הזה.

אך נחזור לימי הח'ליף אל-עזיז: מאז הגזירה הזו אנו מוצאים את היהודים מקיימים את תפילותיהם מול מקום המקדש – בהר הזיתים במשך תקופה ארוכה כפי שנזכר גם באגרת ראשי הישיבה. אך גם לאחר הטלת האיסור הזה, ניסו

¹⁹ מג'יר א-דין עמ' 150. עפ"י ספר הישוב שם.

היהודים בכל עת ובכל דרך אשר התאפשר להם, לעלות להר הבית ולהתפלל עליו.

ד. בזמן הכיבוש הצלבני

עם הכיבוש של ארץ ישראל וירושלים ע"י הצלבנים בשנת ד'תתנ"ט (1099 לספה"ג), החלו הנוצרים להתעניין בהר הבית, ואף הפכו אותו למרכז הראשון של שלטונם בירושלים. גם את כיפת הסלע הפכו הנוצרים לכנסייה שנקראה 'מקדש האדון, וכחלק משינוי זה במעמד הר הבית, גם נאסרה הכניסה אליו למוסלמים וליהודים. מדברי רבי אברהם בר חייא הנשיא (לעיל מקור מס. 109) אף נראה שהוא הבין שרק הכובשים הצלבנים הם שיצרו את האיסור ליהודים לעלות להר הבית.

עליית הרמב"ם להר הבית

דווקא בתקופה הזו אנו מוצאים אחד ומיוחד, שאין לנו ספק מה היא דעתו בנוגע לקדושת מקום המקדש בזמן הזה²⁰, הלא הוא הרמב"ם – עולה אל מקום המקדש. וכך נכתב באגרתו הנמצאת בכתבי היד ובדפוסים הקדומים, בצמידות לפירושו על משניות מסכת ראש השנה²¹:

114. וליל אחד בשבת, שלשה ימים לירח סיון יצאתי מן הים בשלום ובאנו לעכו ונצלתי מן השמד והגענו לארץ ישראל... וביום שלישי בשבת ארבעה ימים לירח

²⁰ רמב"ם הל' בית הבחירה פ"ו הט"ו-טז.

²¹ ראה חידושי הרמב"ם לתלמוד (עם מבוא והערות מאת הרב מ.י.ל. זק"ש. מכון התלמוד הישראלי, ירושלים תשכ"ג) עמ' נט-ס 'הקדמה למסכת ראש השנה' (ראה שם הערת המהדיר מס. 8, שלא יתכן שנכנס הרמב"ם להר הבית בגלל האיסור, ואת הצעתו שם שנכנס לבית אחר חשוב ליהודים בירושלים, אך דבריו רחוקים עפ"י מה שכתבנו בפנים). האגרת נדפסה גם בספר חרדים' לרבי אליעזר אזכרי, שער התשובה פרק ג' [במהדורת הורוויץ, בארידאב תרפ"ה, עמ' 200]. ולאחרונה באגרות הרמב"ם מהדורת הרב יצחק שילת, עמ' רכד.

וראה דברי הרב שילת שם, והרב אריאל במאמרו 'בית ה' נלך', שם מראים יפה שודאי כוונת הרמב"ם להר הבית. והרמב"ם חוזר ומזכיר ארוע זה באגרתו לר' יפת הדיין (מהדורת שילת עמ' רל): "הלכנו בבית ה' ברגש" – ביטוי שמתאים מאוד להר הבית, בקרבת מקום המקדש, וכדברי הרמב"ם עצמו בהלכות בית הבחירה פ"ז ה"ה שהנכנס לעזרה "מהלך באימה ובריאה ורעדה, שנאמר בבית אלקים נהלך ברגש".

מרחשוון, שנת ששה ועשרים ליצירה [ד'תתקכ"ו] יצאנו מעכו לעלות לירושלים תחת סכנה. ונכנסתי לבית הגדול והקדוש והתפללתי בו ביום ה' ו' ימים לירח מרחשוון...

יתכן בהחלט שהרמב"ם נכנס רק לאזור הדרומי, או לאזורים אחרים שמותרים בכניסה גם לטמאי מתים, וכוונתו שנכנס בסמוך לבית הגדול – כיפת הסלע – שנמצא במקומו של הבית הקדוש – בית המקדש, או שכינה את כל הר הבית בשם 'הבית הגדול והקדוש' [ואפשר גם שהרמב"ם החזיק את עצמו כטהור מטומאת-מת]. אבל לא יתכן שהרמב"ם התכוון לבית אחר בירושלים שאינו הר הבית, שכן בזמנו של הרמב"ם לא היה ישוב משמעותי של יהודים בירושלים²² וודאי שלא היה בית 'גדול' ליהודים בירושלים, שאליו יכולה להתפרש כוונתו של הרמב"ם.

אם כן, יש לנו אף הוכחה להלכה מ'מעשה רב' זה של הרמב"ם, שאין צורך לחשוש בכל הר הבית שמא הוא מהמקומות האסורים לכניסת טמאי מתים, אלא ברור שהוא סבר שיש מקומות על הר הבית שמותר לטמאי מתים להכנס אליהם, ובפשטות נראה שהוא סמך על הזיהוי המקובל, אם כי אין ראייה לכך.

ה. לאחר כיבושי צלאח א-דין

בשנת ד'תתקמ"ז (1187 לספה"נ) הכניעו כוחות המוסלמים בפיקודו של צלאח א-דין האיובי את הצלבנים בקרב חטיין המפורסם, בעקבותיו נפתחה דרכם של המוסלמים לכיבוש כל הארץ וירושלים בראשה.

עם כיבוש ירושלים ע"י המוסלמים הם גם סילקו כמובן את הנוצרים מהר הבית, ואף הטילו איסור על הנוצרים להיכנס אל תחום הר הבית. כפי שמספר

²² בסיפור ר' בנימין מטודלה שהיה בירושלים כ-5 שנים לאחר הרמב"ם, הוא מספר שיש בה כארבעה יהודים (יערי, מסעות עמ' 39. ראה הערה 48 שם שהנוסחא 'מאתיים' יהודים, התפתחה מטעות של קריאת ר' במקום ד'). גם ר' פתחיה מרגנשבורג שבקר בירושלים כ-25 שנה לאחר הרמב"ם, מספר שאין שם אלא ר' אברהם הצבע' ראה לעיל פרק ג' מקור מס. 39).

כומר אנגלי שבקר בארץ בשנת ה'ק"ד (1344 לספה"נ)²³:

115. אסור לאף נוצרי לעבור בדלתות המקדש הזה אלא אם כן הוא מוכן להתכחש לאדון או להיהרג.

במשך מאות השנים של השלטון האיובי והממלוכי, המשיך להישמר האיסור שהטילו המוסלמים על היהודים להיכנס להר הבית, ואך לעיתים רחוקות הצליחו היהודים להפר את האיסור ולהיכנס להר הבית.

כניסה להר הבית בזמן המאבק על בית כנסת הרמב"ן

בזמן השלטון הממלוכי, בשנים רל"ו-רל"ח (1476-1478 לספה"נ), התקיים עימות ארוך בין המוסלמים לבין היהודים בנוגע לזכויותיהם של היהודים בחצר בית כנסת הרמב"ן, הנמצא בשכנות קרובה למסגד מוסלמי, מה שהביא לתסיסה בקרב המוסלמים ולניסיונות לנשל את היהודים מזכותם על בית הכנסת. היהודים לא ויתרו על זכותם בקלות, והביאו את דברם לפני השופטים המוסלמים. ולאחר שהשופטים הירושלמים פסקו לרעת היהודים, שלחו הם את ערעורם למלך במצרים אשר השתכנע בצדקת היהודים, וצווה להחזיר להם את זכויותיהם על בית הכנסת. בנוסף לכך צווה המלך לנציבו בארץ לקרוא לאסיפה שבה יודיע על פסיקתו של המלך לטובת היהודים. וכך מספר מוג'יר אלדין²⁴:

116. ויהי כבוא דבר המלך ירושליימה ויזאספו במסגד אלאקצא נגיד הבתים השר נאצר אלדין בן אלנשאשיבי ונציב מלך השר ג'קמק, והשופט שהאב אלדין בן עביה השפעי... וזהי האספה ביום ההוא גדלה. ויקרא את מאמר המלך ואת דת שופטי מצרים וחכמיה לאמר: "הדת אשר יצאה מלפני השופט השאפעי

²³ Western Pilgrims, Jerusalem 1952, p. 62 (E. Hoade ed.)

²⁴ עפ"י י. י. יהודה, 'קורות בה"כ של הרמב"ן ז"ל', ירושלים (לונץ) ג' עמ' 75-76 (בתיקוני כתיב קלים). וראה במאמרו 'כתל מערבי', ציון ג' (תרפ"ט) עמ' 108 שציין לשם. ראה לוריא, יהודים בהר הבית הערה 29, שהשיג על דבריו של יהודה, בכך שלא נכנסו להר הבית אלא לבית המשפט שמבחוץ להר הבית, ואמנם עפ"י התרגום שהביא יהודה אין השגתו של לוריא נכונה, שכן ברור מהדברים שהיהודים היו נוכחים באסיפה שהיתה במסגד אל-אקצה בדרום הר הבית.

בירושלים להניא את היהודים, אין בה די יכלת להפקיע הכנסת מידם". כשמוע השופט השאפעי את הדבר הזה ויגער על היהודים, הבאים שמה ברשיון הנתון להם העומדים בתווך...

אמנם, מדברי מוג'יר א-דין אנו למדים על כניסתם של ראשי היהודים רק למסגד אל-אקצא שנמצא בדרומו של הר הבית, ואף ככל הנראה מחוץ לתחום הר הבית המקודש.

בזמנו של רבינו עובדיה מברטנורה

בפרק ג' (מקור מס. 54) הבאנו את תיאורו של ר' משולם מוולטורא, בן זמנו ומכירו של רבי עובדיה מברטנורה, שהיה בארץ בשנת רמ"א (1481 לספה"נ). הערנו על כך שמהדיוק הרב בפרטים, ובמיוחד מתיאורו את החלק המוזהב של הכיפה, שבזמנו היה החלק הפנימי שלה (שכן מבחוץ היתה מצופה בעופרת – ראה את דברי הספר 'יחוס האבות' בפרק ג' מקור מס. 58) נראה שהוא נכנס אל הר הבית ואף אל תוך כיפת הסלע. אמנם מדברי אחרים בני זמנו אנו לומדים על איסור כניסה ליהודים שנהג באותו הזמן, אך יתכן שר' משולם התחפש למוסלמי על מנת להיכנס אל הר הבית.

רבינו עובדיה בעצמו מתייחס באגרתו ששלח לאביו מירושלים בשנת רמ"ח (1488 לספה"נ), אל איסור הכניסה להר הבית שהטילו המוסלמים²⁵:

117. בבית מקדשנו לא יוכל שום יהודי להיכנס, וגם כי פעמים רבות רצו הישמעאלים להכניס שם יהודים חרשי עץ וצורפים, לעשות שם בחרושת עץ ובכל מלאכה, נמנעים היהודים להיכנס מפני הטומאה.

אמנם באגרת אחרת שנשלחה מירושלים שנים ספורות לאחר מכן, בשנת רנ"ו (1496 לספה"נ) ע"י אחד מתלמידיו הירושלמיים של רבנו עובדיה, מסופר דווקא

²⁵ עפ"י יערי, אגרות עמ' 134.

על כניסה של יהודיה אל הר הבית²⁶:

118. ...המקום הקדוש ונורא. וסמוך אליו יש מדרש שלמה המלך ע"ה. ולא יכנסו בהם רק הישמעאלים לבדם. ומרת שטייל"א תמ"א (תבורך מנשים אמון) אשת כ"מ משה מלובורגו יצ"ו ראתה היא בפנים, באמצעות עירונית ישמעאליזת, אשה חשובה היושבת סמוך למדרש. ושמעתי מפי מרת שטייל"א כי הוא בנין אבנים יפים עד מאד, בהירים כעצם השמים לטוהר, ולמעלה ציפוי זהב טהור מעשה ידי אומן. אבל בבית עצמו לא ראתה בפנים...

הכותב לא מעיר על בעיה הלכתית כלשהי בכניסתה של היהודיה אל הר הבית, ולא על שום הערה שהעירו לה תלמידי החכמים שהיו בירושלים, ובראשם רבנו עובדיה. ונראה שההימנעות שדבר עליה רבנו עובדיה, היתה מכניסה אל כיפת הסלע, אבל מהאזורים החיצוניים של הר הבית, לא ראו היהודים סיבה למנוע את עצמם מלהיכנס, אם רק יאפשרו להם זאת הישמעאלים.

ו. בתקופת השלטון העות'מאני

בשנת רע"ו (1516 לספה"נ) נכבשה ארץ ישראל ובכללה ירושלים, ע"י צבאותיו של סלים סולטן תורכיה. ר' ישראל מפירושא מספר באיגרתו²⁷, כי בעת הכיבוש נכנסו להר הבית מספר יהודים יחד עם הסולטן, אך כולם מתו. למרות שינוי השלטון, האיסור על כניסת היהודים (והנוצרים) נשאר על כנו גם תחת השלטון החדש. אמנם, למרות האיסור, עדיין נכנסו יהודים להר הבית מפעם לפעם, אם בהערמה ואם לצורך עבודות לטובת בניני הישמעאלים.

בשנת רפ"ב עבר בירושלים דוד הראובני, שעל פי סיפורו שקטעים ממנו הבאנו בפרק ג' (מקור מס. 57), הוא שהה בתוך כיפת הסלע, מעל ומתחת אבן

²⁶ עפ"י יערי, אגרות עמ' 159.

²⁷ יערי, אגרות עמ' 172.

השתיה, משך חמשה שבועות.

בשנת ה'שכ"ז (1567 לספה"נ), בקר בירושלים, אחד מגדולי משוררי יהודי תימן בשם ר' זכריה, שכינויו הוא יחיא אלצ'אהרי, וב'ספר המוסר' שכתב, משולבים גם תיאורים על מסעותיו בכל ארצות המזרח. ובדרך אגב נודע לנו מדבריו כי גם עלה להר הבית²⁸:

119. ואלך בחוצות העיר / ולבי בקרבי הבעיר / על עיר אבותי וחרבותיה / ותוקף שוממותיה / והייתי מזהלך בהר הבית / ואסב שבת תחת עצי זית...

תשובת הרדב"ז

הרדב"ז (רבי דוד בן זמרא) שחי בארץ ישראל מאז עליתו בשנת שי"ג (1553 לספה"נ) ועד לפטירתו בצפת בשנת ה'של"ד (1574 לספה"נ), נשאל ע"י אחד מתושבי ירושלים שחוייב ע"י השליטים העות'מאנים להכנס להר הבית לשם ביצוע עבודות, מה ינהג בנוגע לכוון התפלה²⁹:

120. שאלת ממני אודיעך דעתי במי שאנסוהו ליכנס לבית המקדש לעשות איזו מלאכה והגיע זמן תפלה ונמצא עומד בין כותל מערבי ובית קדש הקדשים... לאי זה צד יהפוך פניו. תשובה... מכל מקום דעתי שיהפוך פניו אל קדש הקדשים ככל שאר המתפללים... ומקום בית קדש הקדשים אפילו בחורבנו בקדושתו הוא עומד...

יתכן שהשואל לא היה היהודי היחיד בתקופה הזו שנכנס להר הבית עפ"י פקודת השלטונות.

²⁸ 'ספר המוסר' המחברת השתים ועשרים. עפ"י יערי, מסעות עמ' 207.

²⁹ שו"ת הרדב"ז חלק ב' סימן תרמ"ח. ובתשובה תרצ"א שם דן ברדב"ז במה שנוהגים להתקרב וכן להכנס לעליות, זיוין וגזוזטראות 'הבניות סביב לבית המקדש', ולמסקנה הוא מתיר לעשות כך, כיון שהתברר לו שהמקומות הללו אינם בתוך שטח העזרה שאליו אסור לטמא מת להכנס. המדובר הוא בשערים ובמבנים שסביב הר הבית, הבולטים מעט לתוך שטח ההר (כגון בנין 'המחכמה' שאילו נהגו היהודים להכנס, ראה להלן). אך לרחבת ההר עצמה לא נתנו הערבים ליהודים להכנס, אם לא למי שנצרכו לו לצורך עבודות במסגדיהם.

כניסת יהודים בשוחד בשנת שצ"ה לערך

בספרו של נוסע נוצרי בשם ד'ארביה, ששהה בירושלים בשנת ת"י (1660 לספה"נ) מופיע סיפור המזכיר כניסת יהודים להר הבית³⁰:

121. אחד היהודים (הזקנים) מסר לי, כי בזמנו הצליחו כמה יהודים עשירים מאוד להשיג את אישורו של המושל, תמורת כסף, להתפלל בהר הבית כשהם מחופשים לתורכים. הדבר נתגלה כמה שנים לאחר מכן והמושל, שעדיין שרת במשרתו, רצה לתלות את האשמה בכל היהודים שהיו בעיר, והטיל עליהם מס כה גדול עד שלא היה באפשרותם לשלמו, והם נאלצו לעזוב את הארץ ולהציל את נפשם...

באותה תקופה נראה שהחלה כבר להוצר המסורת של החששות המוגברים מהתקרבות להר הבית, כפי שמתאר ר' משה פורגיס מפראג, שעלה לירושלים והדפיס את ספרו גם הוא בשנת ת"י (1660 לספה"נ)³¹: "בכל זאת אנחנו עומדים ומתפללים במרחק מה מן הכותל המערבי, כי מפני הקדושה אין אנו מתקרבים לכותל המערבי".

וכן כמאה שנים אחריו מתייחס ר' חיים אלפאנדארי בספרו דרך הקודש³² (ממנו הבאנו בפרק ד'), למנהג של אנשי ירושלים שלא להכנס לרחוב שוק הכותנה המוליך אל 'שער הכותנה' הנמצא בחומה המערבית של הר הבית, בדיוק ממזרח לאבן השתיה. אמנם, הוא מוכיח שם כי מבחינה הלכתית אין כל מקום לאסור את הכניסה לשם, לפחות לאחר טבילה, ועל-כל-פנים הוא מלמד זכות על המנהג, ותולה אותו במסורת כי במקום ההוא נגזו ארון הברית.

³⁰ Memoires du Cevalier d'Arvieux, II, Paris 1735' pp. 212,213. עפ"י נתן שור, 'היישוב היהודי בירושלים על-פי כרוניקות פראנציסקאניות וכתבי נוסעים', בתוך: (אמנון כהן, עורך) פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 385. הסיפור מתייחס, כמפורש בו, אל אירוע שקרה מספר שנים לפני ביקורו של ד'ארביה בירושלים. שור שם, מעריך את זמנו של האירוע עפ"י עדויות אחרות על גירוש יהודים ירושלים בערך בשנת שצ"ה.

³¹ הספר נכתב במקורו באידיש. כאן, עפ"י יערי, מסעות, עמ' 284.

³² דף ו ע"ב.

עליית יהודים לבנין ה'מחכמה' ולרחבת שער השלשלת

גם בתקופה שבה נאסר על היהודים לעלות להר הבית ולהתפלל בו, וגם לאחר שהתחילה להתאפשר עליית יהודים להר הבית, היהודים יראי ה' עצמם, חששו מלהכנס לתוך רחבת הר הבית עצמו, יהודים רבים לא הסתפקו בתפילה למרגלות הכותל המערבי (של חומת הר הבית), והשתדלו למצוא מקומות הקרובים יותר אל תוכו של הר הבית, ושניתן מהם לחזות במראהו של הר הבית עצמו. אחד המקומות האלו הוא בנין ה'מחכמה' ששימש כמקום ישיבתו של בית הדין המוסלמי, אשר חלונותיו פונים אל הר הבית, ואף יתכן כי חלק מהבנין עצמו נמצא בתחום הר הבית³³. וכך כותב ר' יעקב חי זריהן, שהיה אב"ד טבריה בתשובה, בהתייחסו לדברי השואל שיש להוכיח היתר כניסה להר הבית, מכך שהרמב"ם כותב שהוא נכנס להר (לעיל מקור מס. 114) ושם בסמוך הראינו כי לא ניתן להסביר את דברי הרמב"ם כפי שמסבירים כאן הרב זריהן³⁴:

122. ומה שנשען כת"ר על מ"ש המפרשים שהרמב"ם כשנכנס לבית הגדול והקדוש קבל על עצמו שיהיה אותו יום יום-טוב שלו וכו' ע"ש. זה פרושו ברור, כי סמוך בהר הבית היה בית גדול לתפילה, וכן עתה יש בית גדול מאד וקוראים אותו מדרש שלמה³⁵. וגם אני נכנסתי בשנת סת"ר, ושם חלונות פתוחים אל האויר (של הר הבית), ועמדתי שם בתוך החלון ובלתי כוונה ירדו רגלי מזהחלון אל הקרקע, היינו לפנינו מכותל המערבי, וזה הוא הבית הגדול, כי משם משקיף על כל שטח הקרקע של בית קדשנו, הר הבית והעזרות והכפה הדולה...

וכך מספר ר' שמואל הלוי הורביץ זצ"ל מזקני חסידי ברסלב, על מנהג אנשי ירושלים בחג הסוכות של שנת תרפ"ה (1925 לספה"נ), ועל התנהגות שומרי הווקף, המזכירה עד להכאיב את התהגותם גם בימינו אלה, כלפי יראי ה'

³³ לא כתבנו כאן 'המקדש', כדי לא להכנס במסגרת הזו לשאלה המורכבת של זיהוי תחום הת"ק על ת"ק אמה המקודשות בתוך המתחם הגדול של 'חרם א-שריף', ונדון בשאלה הזו בעז"ה במקום אחר.

³⁴ נדפס בהל' ביאת מקדש בתוך שו"ת הלכות אישות לרב י.ח. אילוז, ירושלים תרצ"ד, דף עז ע"ב.

³⁵ בדורות הקדומים – מאז ימי הצלבנים – נקרא מסגד אל-אקצא בשם 'מדרש שלמה', אך כאן אין הכוונה אל המסגד הנמצא בדומה של רחבת הר הבית, אלא לבנין ה'מחכמה' הנמצא בחומה המערבית של הר הבית.

העולים להר הבית בטהרה ומנסים להתפלל עליו³⁶:

123. ואחר כך (אחרי התפילה ליד הכותל המערבי) הלכנו לעלות לרגל עד הר הבית, עד למקום המקדש עד המקום שמותר לטמאי מת לילך בו, ואמרנו 'ומפני חטאינו' וימלך רחמן, אבל הכל בעל פה, כי להביט בסידור לא היו מניחים הקויים והשמש הערבי של מקום המקדש בשום אופן... כי יראים שלא יפעלו בתפילה להגאל, ואף על פי כן עשינו שם איזה פעמים בעלותנו לרגל ריקוד גדול במעגל בניגון, והשמש הגוי הנזכר לעיל ראה ובערה בו חמתו אבל לא יכול לעשות כלום. ואחר כך נכנסנו למקום לשכת הגזית, ששם ישבו הסנהדרין אשר חציו בקודש וחציו בחול, וכהיו בעונותינו הרבים זה רבות בשנים, שקבעו שמה הערבים את מקום בית משפטם והקאדי בראשם... ובכן ממקום לשכת הגזית (שקורין מחכמה), הלכנו לחצר ראדשקויצאר (שליד ככר בתי מחסה) ששם רואים את כל הר הבית ומקום המקדש, ואמרנו גם שם 'ומפני חטאינו' וימלך רחמן בבכיה והתעוררות...

כניסת משה מונטיפיורי להר הבית

בשנת תרכ"ו (1867 לספה"ג) בעת ביקורו השלישי של השר משה מונטיפיורי בירושלים, הוא נכנס להר הבית ברשיון מיוחד מאת התורכים, יחד עם אשתו יהודית ומזכירו הד"ר לוי (לעווי). בעקבות הפרתו את הרגלם של תושבי ירושלים שלא להכנס להר הבית, וכן עקב כך שהוא נכנס מבלי להקפיד על דיני הטהרה ועל המנעות מכניסה למקומות האסורים, יצא רב אחד מקנאי ירושלים – ר' יוסף משה מליסא (בנו של רבי יעקב מליסא) – ונידה את השר מונטיפיורי. בנוגע לתגובתם של גדולי ירושלים – ר' שמואל מסלנט ור' מאיר אויערבאך – חלוקות הדעות בין רבנים שהיו בשעת מעשה ילדים בירושלים.

³⁶ ימי שמואל, ירושלים תשנ"ב, עמ' עז. ושם בעמ' ריח-ריט תיאור דומה על עלייתם בחג הפסח. ניתן היה לחשוב שבסיפורו מתאר עליה ממש אל תוך רחבת הר הבית, אך מלבד שלא סביר להניח שכך היה, כאשר רואים את הביטויים החריפים של קנאי ורבני ירושלים כנגד העולים להר בשנים הללו, גם מדבריו (בעמ' ריח) מוכח שהוא קרא גם לאיזור המחכמה 'מקום המקדש'.

ר' חיים הירשנזאהן בספרו 'מלכי בקדש' מספר כך על תגובתם של גדולי הרבנים³⁷:

124. ובהיות השר ז"ל ירא ה' מאד פנו הוא והרב דר. לעווי ז"ל אל רבני ירושלים, ויתנצל הד"ר הלז כי עשה זאת בתם לבב ע"פ התר הראב"ד ז"ל, וינחמום רבני ירושלים לאמר כי חרמו של ר' יוסף משה הוא כחרמו של י"ם, כי אם כי י"ם זה גדול הוא ביחוסו כי הוא בנו של הגאון ר' יעקב מליסא ז"ל בעל דרך החיים, אבל איננו שפוי בדעתו, ואיננו אחראי על מעשיו. ואדוני אבי מו"ר הגאון ר' יעקב מרדכי ז"ל אמר אז כי אמת כי לו היה ר' משה יוסף ז"ל שפוי בדעת היה חייב עונש על הוראת הלכה בפני הרבנים הגאונים...

גם ר' יהודה נח בראווער ששלח בשנת תר"ץ (1930 לספה"נ) שאלה לר' יעקב חי זריהן אב"ד טבריה העיד בשאלתו עדות דומה על תגובת גדולי רבני ירושלים על החרם נגד השר מונטיפיורי. לעומתו, מוסר הרב זריהן עצמו עדות אחרת על התיחסותם של רבני ירושלים לַחֶרֶם, ולעצם העליה האסורה של מונטיפיורי להר הבית³⁸:

125. והוא (הרב הירשנזאהן) הביא עדות שהשר סיר משה מונטיפיורי נכנס עם רבו לבית המקדש וקם הרב מהרי"מ מליסא והחרימו ואמרו לו כי חרמו הוא כחרמו של ים ע"ש. וכן גם כת"ר העיד זה העדות, וכל בתר איפכא אני שמעתי, מפי הרה"ג שלמה רחמים אבואלעפיה ז"ל, בנו של הגאון הראש"ל רב חנ"א זצ"ל, ששמע מאביו כי השר הנז' קבל עליו את הדין לפני הרבנים הגאונים ועשה כמה תיקוני כרת וכו', ובודאי על עדות זו יש לסמוך שהוא עד ראייה על המעשה בעצם.

³⁷ ר' חיים הירשנזאהן, 'מלכי בקדש', סט. לואיס 5676, עמ' 43-44.

³⁸ שם (לעיל הערה 34). גם בספר 'שערי ירושלים' למנחם מנדל ריישר (למברג 1870, עמ' 63). כותב שעשה נגד רצון כל היהודים.

אחרי עליתו של מונטיפיורי עלו להר הבית עוד מספר מחשובי מנהיגי היהדות בזמנם, כגון הברון רוטשילד³⁹ ובנימין זאב הרצל, שעליותיהם היו למורת רוח ליראי ירושלים⁴⁰, שבעצמם לא יכלו לדון על פרטי האיסור וההיתר, שכן העליה עדיין היה מוגבלת מאד וניתנה רק ברשיונות מיוחדים, וממילא לא עמדה בפני היראים השאלה המעשית האם ועד כמה ניתן לעלות להר הבית.

כך למשל בספר משכנות לאביר יעקב שחיבר ר' הלל משה מעשיל גלבשטיין מירושלים – שיצא-לאור החל משנת תרמ"א (1881 לספ"ה"נ) – נמצאים דיונים ארוכים בהלכה ובאגדה על מצות שמירת מקדש בזמן הזה, והמחבר מעורר לחדש את המצוה מחוץ להר הבית. בחלק השני מספרו (נדפס בשנת ה'תרנ"ד, 1894 לספ"ה"נ), נזכרת בדרך-אגב העובדה שאין השלטונות מתירים כניסה להר הבית. שם מתייחס המחבר לשאלה מדוע גדולי הדורות הקודמים לא קיימו את מצות שמירת המקדש? ומשיב⁴¹:

126. ...אם היו עושין מעשה מצוה אחת בבית המקדש בזמן-הזה, כגון שאם היו מקריבין קרבנות, ואעפ"כ לא היו מקיימין מצות שמירת מקדש – אז היה אפשר לומר: לא ראינו ראיה [כלומר: היתה ראיה מהעובדה שלא ראינו]... מה שאין כן כיון דעכשיו אין מקיימין שום מצוה בבהמ"ק, הרי אין כאן שום מעשה להוכיח על העדר קיום מצות שמירה שהוא מנהג. ואם על-כל-פנים היו נכנסין עכשיו להר הבית במקום שמוזתר לכנס, והיו מקיימין מצות מורא מקדש שלא יכנס במקלו כו', היה גם-כן מקום לומר מדמקיימין מצות מורא מקדש ואין מקיימין שמירת

³⁹ רוטשילד עלה להר הבית לפחות פעמיים: בעיתון הצפירה, יד, ג' סיון תרמ"ז (14 במאי 1887): "ורק על זאת יזעף עליו לב החרדים לדבר ה', על בקרו במקום המקדש. והוא (הברון) אמר למלווננו... לו ידעתי... כי עתה הוקרת גם אני רגלי מלכת שמה".

וב'אגרות ראי"ה' תרע"ז (משנת תרע"ד, 1914 לספ"ה"נ): "על דבר מסעו של הברון, אע"פ שלבי נמחץ מאוד מפני חלול ה' של היותו במקום המקדש...".

⁴⁰ בעיתון החבצלת כט, כא מרחשון תרנ"ט: "אך דורשי רשומות אומרים כי גם מטרה נסתרה לו בביאתו ירושלימה, והוא: לעבור על איסור כרת, אשר לא יש בתבל כולה בלתי בירושלים, והוא ביאת המקדש, אשר לדעת רוב הפוסקים איסור כרת הנהו לישראל גם בזה"ז, ואמנם חפצו זה הצליח בידו". גם מדבריו של הרצל עצמו ביומנו, רואים שלא חשש מכעסם של הקנאים עליו בשל כניסתו למקום המקדש: "אסור גם לבוא במסגד-עומר ובמקום המקדש, והעובר יוחרם על-ידי הרבנים. כזה קרה את משה מונטיפיורי. כמה אמונות טפלות וקנאות מכל צד. ובכל זאת, לא אירא את כל הקנאים האלה". – אמנם, אין להניח שמטרתו העיקרית בעלייתו להר היתה להכעיס את הקנאים ולעבור על איסור כרת.

⁴¹ משכנות לאביר יעקב חלק שני (הנקרא טהרת הקודש), דף טו.

המקדש, שמע-מינה שהוא מנהג. מה שאין כן כיון שאין נכנסין עכשיו כלל אפילו במקום שמוזתר לכנס מטעם שאי אפשר כלל לכנס שם עד שיוזתן רשות מהמשלה יר"ה, אם כן אין שום ראייה.

עם פרוץ המרד הערבי בשנים תרפ"ט ותרכ"ו-תרצ"ט (1929 ו:1936-9 לספה"נ) נסגר הר הבית לעליה בפני מי שאינם מוסלמים, ורק מאז כיבוש ירושלים במלחמת ששת הימים חוזר ועולה הדיון המעשי לגבי העליה המותרת להר הבית.

תאריכון לאירועים חשובים ועדויות על הר הבית מאז החורבן

השנה לבריאת העולם	השנה לספירת הנוצרים	האירוע
ג'תת"ל	70	חורבן הבית
ג'תתצ"ה	135	מרד בר כוכבא
ג'תתצ"ה-תתק"ל	170-135	עליות לרגל בזמנו של ר' יוסי
ג'תתק"ל-תתק"ס	200-170	עליות לרגל בזמנו של ר' ישמעאל בר' יוסי
ג'תתק"ס	200	רבי ואנטונינוס. קהלא קדישא דבירושלים (?)
ג'תתק"ף - ד'פ	320-220	עליות לרגל בזמנם של אמוראי הדור הראשון והדור השני
ד'צג (?)	330 (?)	הנוסע מבורדו מספר על יהודים העולים פעם בשנה עד אבן נקובה על הר הבית ומושחים אותה בשמן
ד'צה	335	גזירות קונסטנטינוס (גם שלא להכנס לירושלים)
ד'קי - ק"ל	370-350	עליות לרגל בזמנו של רב פנחס וחבריו
ד'קכ"ב/ג	363-362	יוליניוס קיסר מתחיל לבנות מחדש את בית המקדש
בערך ד'קנ"ה	בערך 395	חלוקת הקיסרות הרומית ותחילת התקופה הביזנטית
לפני ד'קף	לפני 420	הירונימוס מספר על יהודים העולים לירושלים בתשעה באב
ד'קצ"ח/ט	438/9	הקיסרית אוודוקיה מתירה ליהודים להתפלל על חורבות המקדש
ד'שע"ד	614	הכיבוש הפרסי בהשתתפות היהודים. הקרבת קרבנות (?)
ד'שצ"ח	638	כיבוש ירושלים ע"י המוסלמים. חשיפת אבן השתיה עפ"י עדויות היהודים. בית תפילה ליהודים על הר הבית (?)
ד'תמ"ח-ד'תנ"ב	692-688	בניית כיפת הסלע ע"י עבד אל-מלך. שמשים יהודים אחראים על נקיון הר הבית.
ד'תע"ז-ד'ת"פ	720-717	הח'ליף עומר בן עבד אל-עזיז מגרש את השמשים היהודים מהר הבית ואוסר את הכניסה להר הבית ליהודים.
ד'תקי"י	750	נפילת שושלת אומייה ועלית שושלת בני עבאס
ד'תשכ"ט	969	כיבוש ארץ ישראל וירושלים ע"י הפטימים ממצרים
ד'תתנ"ט	1099	כיבוש ירושלים ע"י הצלבנים. החל מהתקופה הזו – עדויות נוצריות רבות המתיחסות לצח"רה כאבן השתיה שהיתה בקודש הקדשים

השנה לבריאת העולם	השנה לספירת הנוצרים	האירוע
בערך ד'תפ	בערך 720	בפרקי דר' אליעזר מסופר על כך שבני ישמעאל יבנו בנין בהיכל'. קצת מאוחר יותר מוזכרים דברים דומים ב'נסתרות דרשב"י'
ד'תתקכ"ו	1165	הרמב"ם עולה להר הבית ומתפלל 'בבית הגדול והנורא'
ד'תתקכ"ה - ד'תתקל"ח	1178-1165	ר' בנימין מטודלה מטייל בארץ ומספר בספרו על 'טמפלו דומינו' הנמצא במקום המקדש
ד'תתק"ם	1180	ר' פתחיה מרגנשבורג מבקר בירושלים ושומע על המסורת של גילוי אבן השתיה ע"י עומר בעזרת היהודים
ד'תתקמ"ז	1187	צלחא א-דין כובש את ירושלים מידי הצלבנים
ד'תתקפ"ט	1229	ירושלים שוב בידי הצלבנים, ללא הר הבית
ה'א	1241	הר הבית נמסר לצלבנים ע"י שליט עבר הירדן
ה'ד	1244	ירושלים נכבשת ע"י המוסלמים (הח'ו'זמים ממצרים). 6 שנים אח"כ: המהפכה הממלוכית במצרים ותחילה השלטון הממלוכי בארץ ישראל
בערך ה'קל-מ	סוף המאה ה-13	תלמיד הרמב"ן מבקר בירושלים, ומספר על זיהוי החלקים השונים על הר הבית
בערך ה'צ	בערך 1330	ר' יצחק חילו מספר אף הוא על מציאת אבן השתיה ע"י עומר
ה'רל"ח	1478	ראשי היהודים נכנסים למסגד אל-אקצא תוך כדי המאבק על בית כנסת הרמב"ן
ה'רמ"א	1481	ר' משולם מוולטורה עולה לירושלים ומספר על אבן השתיה הנמצאת בכיפת הסלע. יתכן שאף נכנס אליה.
ה'רמ"ח	1488	רבינו עובדיה מברטנורה מספר מירושלים על המסורת של זיהוי אבן השתיה
ה'רנ"ו	1496	אשה יהודיה (מרת שטיילא) נכנסת אל הר הבית
ה'רע"ו	1516	הכיבוש העות'מאני של ארץ ישראל וירושלים. יהודים נכנסים להר הבית יחס עם הכובש - השולטן סלים
ה'ר"פ/פב	1520/2	עדייות ר' אברהם הלוי ור' משה באסולה על שינוי כוון הסהר שעל 'קדש הקדשים'
ה'רפ"ג	1523	דוד הראובני נכנס אל אבן השתיה הנמצאת בתוך כיפת הסלע
בערך ה'ש"כ	בערך 1560	תשובות הרדב"ז על זיהוי המקומות המותרים לכניסה בהר הבית, המבוססות על זיהוי אבן השתיה הנמצאת בתוך כיפת הסלע. [בעל-מלאכה יהודי נכנס להר הבית עפ"י דרישת המוסלמים]

השנה לבריאת העולם	השנה לספירת הנוצרים	האירוע
ה'שכ"ז	1567	המשורר היהודי מתימן ר' יחיא אלצ'אהרי' נכנס (כנראה) להר הבית
בערך ה'תט"ו	בערך 1655	כניסת יהודים בשוחד להר הבית וגירוש היהודים מירושלים בעקבות כך
ה'ת"כ	1660	עדות הקראי שמואל בן דוד על זיהוי אבן השתיה
בערך ה'תע"ה	בערך 1715	דברי ר' חיים אלפאנדארי המתייחסים לזיהוי אבן השתיה בתוך כיפת הסלע
בערך ה'ת"ק	בערך 1740	עדות רבי משה חגיז על זיהוי אבן השתיה 'העומדת באויר'
בערך ה'תק"נ	בערך 1790	דברי החיד"א המזכיר את תשובת הרדב"ז
ה'תקצ"ד	1834	אירועי הר הבית' בזמנו 'מרד הפלאחים' נגד אברהים פאשה, ועדויות על קולות היוצאים מאבן השתיה
ה'תקצ"ח-תקצ"ט	1838-1839	עדויותיהם של ר' דוד דבית הלל ור' מנחם מנדל קמיניץ המזכירות את המסורת על אבן השתיה
ה'תרכ"ז	1867	עליית משה מונטפיורי להר הבית
ה'תרמ"ז/תרע"ד	1887/1914	עליותיו של הברון רוטשילד להר הבית
ה'תרנ"ט	1899	עליותו של הרצל להר הבית
ה'תש"ח	1948	נפילת העיר העתיקה והר הבית בידי הלגיון הירדני
ה'תשכ"ז	1967	כיבוש ירושלים והר הבית ע"י צה"ל
אלול ה'תש"ס	2000	פרוץ "מלחמת הר הבית" [אינטיפדת אל-אקצה]. הר הבית נסגר בפני אזרחים יהודים [נכון עד להיום, מנחם-אב ה'תשס"ב]

סוף דבר

ה עיסוק בנושא הר-הבית נעשה מתוך דיבוק חברים במשך שנים. בחבורת החולמים את שיבת-ציון ישבנו יחד בישיבת "עוד יוסף חי" על ציון יוסף הצדיק בשכם עיר הברית, בבית-הכנסת "שלום על ישראל" ביריחו עיר התמרים, ובמקומות נוספים – ועסקנו בברורי הלכה ואמונה הנוגעים להר-המוריה ולבית קדשנו ותפארתנו.

מתוך החבורה הקדושה יזכרו כאן שמותיהם של הרב דוד דודקביץ, הרב יצחק שפירא, נועם לבנת, הרב יצחק ברנד ושי דאום. ועוד רבים, אשר עמנו היום ואשר אינם אתנו - כחברינו הקדושים שניאור שלמה ליבמן, הראל עז בן-נון והלל אליהו ליברמן, ה' יקם דמם וישיב לשכנינו שבעתיים אל חיקם. בברכה מיוחדת נזכיר את מורנו ורבינו הרב יצחק גינזבורג שליט"א, שזכינו לשאוב מעט ממעיינות תורתו והיה בפינו כדבש למתוק.

אך לא רק בלימוד עוסקת החבורה הזו, כי אם במגמה להיות מן הלומדים על מנת לעשות, ולזכות ללמוד וללמד לשמור ולעשות. כך זכינו להוציא בע"ה את הספר "אל הר המור" – המברר את הלכות העליה להר הבית – ואת הספר "אל גבעת הלבונה" – העוסק בעיקר במשמעות הפנימית של הקישור להר-הבית ולמקדש. ויחד עם ה"ללמוד וללמד" המשכנו "לשמור ולעשות", בפעילות ציבורית למען הר המוריה, מקום קדשנו, במסגרת אגודת "אל הר המור", ובמסגרת "משמר המקדש".

מאז ראש-השנה תשס"א ועד לכתובת שורות אלו, אין כף רגל יהודי דורכת במקומות המקודשים בהם ישבנו על התורה, בשכם וביריחו, מאז שלגודל הבושת והכלימה הופקרו מקומות אלו בידי צר ואויב, זדים ארורים אויבי ה'. יחד עם ספרי הקודש והרכוש, נבזז גם חלק מפירות עבודתנו בנושא הר הבית, ויהי רצון שכל דף ודף יצטרף לחשבון הגדול ביום הנקמה העתידה, "וכפר אדמתו עמו".

יזכנו ה' יתברך לשוב מהרה אל ערי יהודה וישראל, לרשת את הארץ הטובה ולהוריש גוים ממנה, ולראות בבנין בית הבחירה בהר מרום הרים.

* * *

ברכה מיוחדת לכל מי שהתנדב ומימן במשך השנים את פעילות אגודת "אל הר המור" בכלל, ואת עבודת המחקר הזו בפרט.

ובמיוחד למשפחת הרב מנחם וטובה פליקס שיחיו, אנשי אלון-מורה, אשר אגודתנו נוסדה לזכר בתם עפרה, ה' יקום דמה.

יזכו מהרה לראות בנחמה!